

DR. DON ANTE MILIĆEVIĆ (1867.-1903.)

JOSIP FRANULIĆ

Gdinj (Hvar)

UDK 254.4

Izvorni znanstveni rad

U radu se najprije iznosi životopis dr. don Ante Milićevića, a zatim je predstavljen kao dušobrižnik (posebice kao liturg i vjeroučitelj), pisac (radova s društveno-gospodarskom problematikom i rasprava s kulturno-povijesnom tematikom) i dobrotvor (u župi svojega službovanja i u širim razmjerima). Na kraju je bilješka o dosad obrađenim svećenicima Hvarske biskupije.

*"Mlogo teo, mlogo započeo,
Čas umrli njega je pomeo!"*
(B. Radičević, *Đački rastanak*)

Uvod

O dr. don Anti Milićeviću pisac je već objelodanio kraće članke dva puta: 1977. g. o 110. obljetnici Milićevićeva rođenja¹ i 1997. g. o 130. obljetnici njegova rođenja.² Javljujući se o njemu evo treći put, ovom iscrpnom studijom zaokružuje prikaz njegova života i djela, u povodu 105. obljetnice njegova imenovanja za župnika župe Nerežišća na Braču (zavičajno mjesto pisca ove studije), 30. prosinca 1895. g.

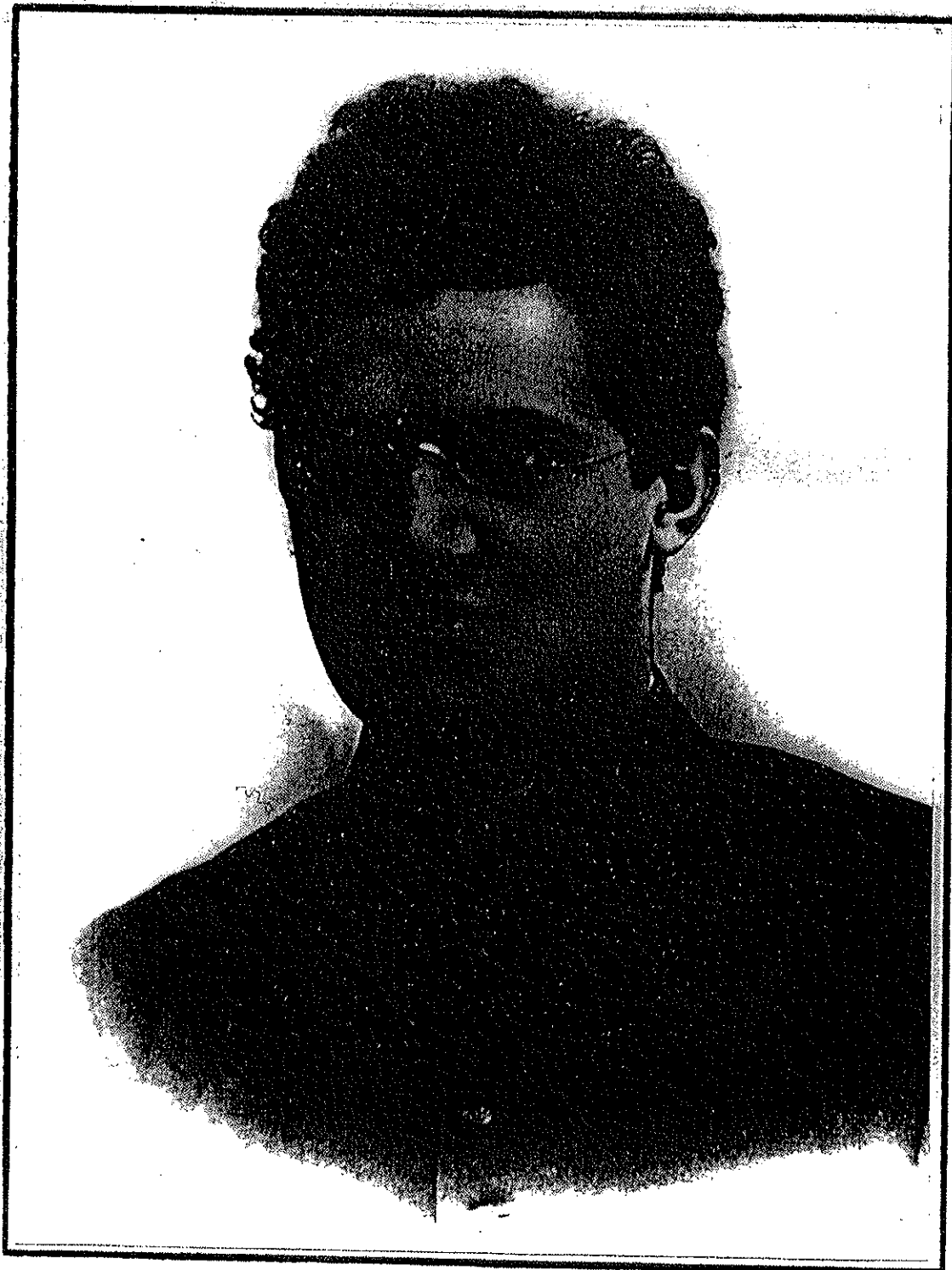
U više nego tisućljetnoj povijesti nerežiške župe,³ među župnicima koji su se okušali na peru, poseban spomen zaslužuju

¹ J. FRANULIĆ, Dr. Ante Milićević (1867.-1903.), u: *Crkva u svijetu (CUS)* 12 (1977) 2, 185-187.

² ISTI, Svećenik, pisac i dobrotvor - Uz 130. obljetnicu rođenja dr. don Ante Milićevića (1867.-1903.), u: *Bračka Crkva (BC)* 19 (1997) 1, 26-27.

³ ISTI, Tisućljeće jedne župe ili mjesta?, u: *Služba Božja (SB)* 40 (2000) 2, 225-228; Traganje za istinom - Jesu li Nerežišća tisućugodišnjak?, u: *Slobodna Dalmacija* 57 (2000) 17815, 22 (24. VIII. 2000.).

trojica. Prvi, Dujam Hranković (+ 1421./22.), poslije hvarski biskup, kao nerežiški župnik 1405. g. napisao je na latinskom jeziku prvi poznati prikaz bračke prošlosti.⁴

Dr. don Ante Miličević (Omiš, 1867. - Nerežišća na Braču, 1903.)

⁴ A. JUTRONIĆ, Dujam Hranković i njegov "Opis otoka Brača" iz godine 1405., u: *Brački zbornik (BZ)* 2, Split 1954, 105-116.

Drugi, dr. Jeronim Bonačić (+ 1762.), poslije šibenski biskup, kao nerezliški župnik prvenstveno je za potrebe svoje crkve tiskao u Mlecima hrvatski katekizam koji je doživio dva izdanja.⁵ Treći, dr. Ante Milićević, svojedobno se bio proćuo u domovinskim okvirima zbog svoje znanstveno-spisateljske i društveno-gospodarsko-karitativne djelatnosti.

1. Životopis dr. don Ante Milićevića

Dr. don Ante Milićević, dićni izdanak zaslućnoga svećenićkog roda Milićevića,⁶ rodio se u Omišu 21. svibnja 1867. g.⁷ Kao pitomac

⁵ J. FRANULIĆ, Katekizam Jeronima Bonačića, u: *CUS* 10 (1975) 3, 282-284; Marija u Bonačićevu katekizmu, u: *Marija* 25 (1987) 12, 390-392.

⁶ Uz dr. don Antu Milićevića, rođenoga u Omišu, bila su još tri svećenika Milićevića, rodom iz Zvećanja blizu Omiša, koji su kroz cijelo jedno stoljeće (1862.-1963.) bili upravitelji svećenićke pustinje Blaca na Braću. Vremenskim je slijedom prvi don Tadija Milićević (1824.-1871.), upravitelj blatačke pustinje od 1862. do 1869. g. Drugi je don Nikola Milićević stariji (1846.-1923.), blatački upravitelj od 1869. g. do smrti. Treći je sinovac starijega don Nikole, don Nikola Milićević mlađi (1887.-1963.), doktor astronomije, fizike i kemije, upravitelj Pustinje Blaca od 1923. g. do smrti.

Za upravitelja don Nikole Milićevića starijega Blaca su doživjela svoj dotad neviđeni materijalni napredak. Tako je, primjerice, "izgradio (...) najveći poznati pćelinjak u našoj zemlji", zatim "najveći vinograd kojega je uopće na otoku Braću bilo". U Milanu je nabavio malu tiskaru, u kojoj je tiskao nekoliko knjiga, među njima i povijest Blataca koju je sam napisao. Ukratko, obnovio je crkvu te stambene i gospodarske zgrade i sve imanje: "Tako se iz svih njegovih mnogih a i velikih poduzeća jasno vidi, da je bio uopće jak karakter, veoma poduzetan, odlučan i energičan, koji je svaku stvar dobro promislilo i proraćunao, ali je onda sigurno i do kraja izveo." J. BELAMARIĆ (uredio), *Pustinja Blaca*, Split 1982, 30, 43, 44, 54.

Don Nikola Milićević mlađi, trostruki bećki doktor, "erudit, znanstvenik, koji je samostanu pribavio ugled u svijetu poznate i priznate zvjezdarnice. Njegovo je djelo biblioteka s radovima iz područja astronomije, najbogatija u našoj zemlji, teleskop - donedavna najveći na Balkanu." T. BUŽANČIĆ, Organska struktura sklopa objekata Pustinje Blaca, u: *Samostani otoka Braća* (uredio I. MARINKOVIĆ), Bol 1993, 79. U Blacima je tiskao prvi hrvatski i južnoeuropski astronomski časopis 1911. g. Nakon završenih studija u Beću, stalno je podrćavao veze s glasovitim bećkim astronomima, a neki su ga od njih posjećivali i u Blacima. Preko svojih znanstvenih veza i 70-ak radova bio je poznat u ćitavom stručnom stranom svijetu. J. BELAMARIĆ, n.d., 46, 48, 49, 52. "Don Nikola bijaše u svezi s preko 120 opservatorija u svijetu, na svim kontinentima. Astronomski časopisi iz svih uvaćenih europskih učilišta i središta dolazili su gotovo svakodnevno na adresu Pustinje, a ime postaje u Blacima knjićžilo se u svim astronomskim godišnjacima. Kao plod toga neumornog rada i promatranja jest otkriće dviju zvijezda i nekoliko repatica, kojih položaj i mjesto prije toga nisu bili odrećeni u astronomskim kartama. Otada su ta otkrića s teleskopa u Blacima zabilježena u najuglednijim astronomskim publikacijama." J. BATELJA, *Svećenićka pustinja Blaca*, Zagreb 1992, 102.

Don Nikola Milićević stariji školovao je svojega sinovca dr. don Nikolu Milićevića mlađega, a prije njega takoder i svojega roćaka dr. don Antu Milićevića, u koju svrhu, kako sam piše, "nije ćalio nit troškova nit pobrinuća". N. MILIĆEVIĆ, *Povjestne crtice o Pustinji Blaca na otoku Braću*, Blaca 1897, 63.

biskupskog sjemeništa, u Splitu je polazio klasičnu gimnaziju i ondje položio ispit zrelosti šk. god. 1884./85.⁸ Tri godine bogoslovnih nauka (1885.-1888.) završio je u Zadru.⁹ Poslije treće godine bogoslovije otpušten je iz zadarskog sjemeništa s obrazloženjem da je bio sudionik političkih manifestacija i slanja brzojavâ "*političkim spletkarima*" u Zagreb.¹⁰ Tadašnji ga je talijanaški tisak zbog toga nazvao "*fanatičnim starčevićancem*".¹¹ Posljednju - četvrtu - godinu bogoslovnog studija pohađao je u Gorici.¹² Za svećenika je zaređen u Hvaru 6. listopada 1889. g.¹³ U ožujku sljedeće godine postao je tajnikom hvarskom biskupu, naslovnom nadbiskupu Fulgenciju Carevu,¹⁴ i na toj službi ostao oko dvije godine.

Kao redoviti student na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Beču studirao je od ljetnog semestra 1892. g. do ljetnog semestra 1894. g., uz prekid u zimskom semestru 1893./94. g. Tijekom svojega trogodišnjeg postdiplomskog studija položio je četiri rigoroza: 3. svibnja 1892. g. iz dogmatske teologije; 13. ožujka 1893. g. iz

Dr. don Nikoli Milićeviću sinovac je akademik dr. Nikola Milićević (1922.-1999.), koji o svojem stricu piše: "*Školovao me u nadi da ću ga naslijediti kao upravitelj te drevne svećeničke naseobine. No čini se da nisam imao previše smisla ni za pustinjačko samotovanje ni za obiteljske tradicije i moj život je krenuo posve drugačijim smjerom.*" N. MILIĆEVIĆ, Korijeni Pustinje Blaca, u: *Samostani otoka Brača...*, 91. Akademik Milićević izvijestio je pisca ove studije (pismo iz Zagreba 16. V. 1990.) da je u Blacima, u velikoj tvrdo uvezanoj bilježnici, rukopis don Nikole Milićevića starijeg (+1923.), naslovljen: "*Crtice o obitelji Milićević iz Omiša i životopis don Ante Milićevića, doktora bogoslovije, nadpopa župnika Nerežišća, umrlevšega dne 1. kolovoza 1903.*", i nastavlja: "*Ima tu mnogo podataka o njemu, a naročito je podrobno opisan njegov izgon iz bogoslovije zbog toga jer su poslali brzojav-čestitku Anti Starčeviću za rođendan. Čini se da je stari don Niko bio mnogo vezan za don Antu i mnogo ga je žalio.*" Doista, don Nikola Milićević stariji u svojoj knjizi o Blacima pohvalno piše o dr. don Anti Milićeviću te kaže da će on, po svemu sudeći, donijeti Nerežiščanima, ako ga zavole, "*ono blago, koje su tražili i želili, jer su ga doisto potrebovali od mnogo vremena*". N. MILIĆEVIĆ, n. d., 63.

Pismena priopćenja i zapažanja akademika dr. Nikole Milićevića na ime objavljenih radova don Josipa Franulića vidi u: J. FRANULIĆ, *Uspravan na svakome vjetru - Don Jakov Lušić (1893.-1985.)*, Makarska 1996, 267.

⁷ Historijski arhiv Split, *Knjiga rođenih Omiša* sv. VI, str. 101, br. 11.

⁸ Maturanti od 1817. do 1990., u zbornom djelu: *290 godina klasične gimnazije u Splitu 1700-1990*, Split 1990, 593.

⁹ Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Splitu, *Katalog IX*.

¹⁰ Biskupski arhiv Hvar (BAH), *Protocollo della Curia Vescovile di Lesina*, god. 1888. br. 888, 1148.

¹¹ *Il Dalmata* (Zadar), 23 (1888) 67 (22. VIII. 1888.). Navedeno prema: A. JUTRONIĆ, *Bibliografija otoka Brača*, Supetar 1971, 72 (37).

¹² BAH (10), god. 1889. br. 696.

¹³ Ondje, god. 1889. br. 1183.

¹⁴ Ondje, god. 1891. br. 1278.

biblijskih znanosti; 15. prosinca 1893. g. iz moralne i pastoralne teologije; 16. listopada 1894. g. iz crkvene povijesti i kanonskog prava. Nakon obranjene dizertacije *De Jansenismo in Gallia* (Jansenizam u Francuskoj) i propisane vjeroispovijedi potvrđene zakletvom pred kancelarom Bogoslovnog fakulteta, Milićević je 10. studenoga 1894. g. bio promaknut na akademski stupanj doktora teologije.¹⁵

Početakom 1895. g. mladi se doktor natjecao za profesora fundamentalne i dogmatske teologije na pokrajinskom bogoslovnom učilištu u Zadru, ali kako je bio odbijen, biskup ordinarij mu je dopustio da bude duhovnikom u malome splitskom sjemeništu.¹⁶ Konačno je svršetkom iste godine bio imenovan župnim upraviteljem u Nerežišćima na Braču 30. prosinca 1895. g.,¹⁷ a 25. kolovoza 1896. g. izabrala ga je mjesna općina, koja je nad župom imala patronatsko pravo, za stalnoga, nepremjestivog župnika.¹⁸

U Hvaru je na ruke svojega biskupa ordinarija Careva 3. prosinca 1896. g. položio vjeroispovijed te mu je bila uručena povelja imenovanja za stalnoga župnika s nadnevkom 27. studenoga iste godine. Ustoličio ga je biskupov delegat kanonik Frane Kasandrić u nedjelju, 10. siječnja 1897. g. Svečanost s velikim sudjelovanjem puka bila je uveličana "slavljenjem" zvona i pucanjem iz mužarâ. Niz prozore kuća bili su izvješeni sagovi, a po mjestu istaknute zastave. Od kuće Milićevićeva stanovanja¹⁹ do župne crkve bili su posađeni borovi, a pred crkvom izgrađeni slavoluci.²⁰

¹⁵ Ondje, god. 1891. br. 1437; god. 1893. br. 1560; god. 1894. br. 1225; *Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Beču* (podaci primljeni posredovanjem Austrijskoga kulturnog instituta u Zagrebu, kojemu pisac i ovom prigodom zahvaljuje na susretljivosti i razumijevanju).

¹⁶ *BAH* (10), god. 1895. br. 128, 168, 294, 534.

¹⁷ Ondje, god. 1895. br. 1072.

¹⁸ *Smotra Dalmatinska - La Rassegna Dalmata* (Zadar), 10 (1897) 5 (16. I. 1897); A. JUTRONIĆ (11), 135 (35).

¹⁹ Milićević se 9. svibnja 1897. g. uselio u novosagrađenu župnu kuću, prikladnu za stanovanje već od svibnja 1895. g. Inače je poduzetnik te gradnje bio mještani Ivan Krstulović, akademski slikar, glazbenik i uopće svestrano nadaren čovjek. Politički je djelovao u smislu buđenja hrvatske nacionalne svijesti u domovini i potom u Čileu. Ondje je u vlastitoj tiskari tiskao prve hrvatske novine u J. Americi, utemeljio prvo društvo hrvatskih iseljenika u Čileu, a njegovom je zaslugom u toj zemlji proradila prva hrvatska škola. J. FRANULIĆ, *Preporoditelj čileanskih Hrvata*, u: *BC* 21 (1999) 1, 48-49.

²⁰ Kao u bilj. 18.

Milićević je u Nerežišćima službovao nepunih osam godina do svoje prerane smrti u 37. godini od zapletanja crijeva (*ileus*), 1. kolovoza 1903. g.²¹ Šestorica uglednih liječnika, među njima i nerežiški zet dr. Jakša Račić, okupljeni u nerežiškoj župnoj kući, učinili su sve da ga spase, ali uzalud. Također su bili primijenili enterostomiju (= operacija kojom se otvara vijuga tankog crijeva kroz kožu, kako bi se stvorio otvor za unošenje hrane ili pražnjenje).²²

Nakon sprovodnih obreda, kojima su pribivala 22 svećenika od svjetovnog i redovničkog klera, i nekrologa što ga je izgovorio supetarski župnik Luka Pappafava (poslije šibenski pa hvarski biskup),²³ Milićević je bio pokopan u svećeničkom grobu pred crkvom sv. Nikole na nerežiškom groblju.

2. Dušobrižnik

Sama činjenica da je Milićević bio kandidat za biskupa²⁴ i da mu je - prema pisanju onodobnog tiska - bila povjerena na upravljanje "*valjda najbolja župa u cijeloj biskupiji*",²⁵ uključuje spoznaju da je kao uzoran svećenik predano izvršavao svoje dušobrižničke dužnosti. Ne isključujući nijednu od ostalih, to posebice možemo tvrditi za njegove obveze kao liturga i vjeroučitelja. One su, naime, u njegovoj rukopisnoj ostavštini obilnije dokumentirane, stoga će biti i zasebno obrađene.

Milićević je potpuno izvršio što je na početku svojega službovanja bio najavio. Zahvaljujući mjesnoj općini koja ga je, kao pokrovitelj župe, bila izabrala za stalnoga župnika, uz ostalo piše: "*Držati ću uvijek milom uspomenu ovoga za me časnoga izbora; uložiti*

²¹ Župni arhiv Nerežišća, *Matica umrlih sv.* VI, br. 25/1903.

²² *Il Dalmata*, 38 (1903) 63 (8. VIII. 1903.).

²³ Kao u bilj. 21.

²⁴ Da je Milićević bio kandidat za šibenskog biskupa, piscu su priopćili, neovisno jedan od drugoga, dva svećenika Nerežišćana: don Dinko Jerković (1893.-1987.) i don Ante Krstulović (1911.-1988.).

²⁵ *Il Dalmata*, 31 (1896) 5 (14. I. 1896.); A. JUTRONIĆ (11), 129 (650). - Pod najboljom župnom nesumnjivo se misli na najbogatiju župu. Doista, nerežiška je župa, uz onu višku, bila najbogatija zemljištima u Hvarskoj biskupiji. Nadarje se, naime, nerežiške crkve prostiralo zapadnim dijelom otoka Brača, od Vidove gore sve do mora. Kad je, u povodu imenovanja posljednjega stalnog župnika 1939. g., bio otvoren natječaj na nerežišku župu, za to su se župničko mjesto natjecala 32 dijecezanska svećenika (aktivnih je tada bilo u biskupiji 54). J. FRANULIĆ (6), 191 (203).

ću svoje slabe sile, da po mogućnosti točnim i duševnim vršenjem svojih prem teških dužnosti budem odgovorio očekivanju Slavnoga (općinskog) Vijeća, a čvrsto sam uvjeren da će To Ugledno Upraviteljstvo doći mi i u napred u susret mojim nastojanjima te me svojim mogućim uplivom podpomagati u teškom radu."

U nastojanju da se crkveni obredi mogu što dostojnije obavljati, na samom je početku svojega župnikovanja mjesnoj općini svratio pozornost na važeći zakon kojim se blizu crkava u svetačne dane zabranjuje sve čime bi se moglo ometati ili omalovažiti bogoslužje. Moleći mjesnu vlast da iskorijeni takav običaj, nastavlja: "Pošto uprav svake nedjelje, osobito preko popodnevene službe Božje, u blizini crkve mnogo se svijeta nahodi i zabavlja se glasnim žamorom te poremećuje unutarne obrede, zato molim ugledni Naslov da bi blagoizvolio poduzeti shodne mjere e da se to dalje ne opetuje."²⁶

Inventar je nerežiške župne crkve obogatio obdarivši njezin glavni oltar četirima, oko 1900. g. u Beču izrađenim, metalnim poprsjima (visine po 73 cm), s umetnutim, u Rimu nabavljenim, relikvijama svetih zaštitnika: sv. Josipa, zaštitnika Crkve i Hrvatske; sv. Jeronima, zaštitnika Dalmacije; sv. Jurja, zaštitnika Brača i sv. Margarite, zaštitnice Nerežišća.²⁷

Među sačuvanom njegovom savjesno vođenom administracijom, ispisanom prepoznatljivim krasopisom, nezaobilazna su dva sustavno izvedena rukopisna sveska: popis pučanstva u župi (anagraf, stanje duša) i običajnik sa svim obredima i javnim pobožnostima što ih je, kao predvoditelj bogoslužja, obavljao u nerežiškoj crkvi.

2.1. Liturg

Uvažavajući okolnost da je svaki svećenik *ex professo* liturg, za Milićevića se bez pretjeravanja može kazati da je to bio *per excellentiam*. Za takvu je postavku materijalni dokaz njegov običajnik, naslovljen: "Obredi i službe Božje obdržane u nadpopovskoj župnoj crkvi Nerežišća kroz godinu 1899."²⁸ Ovdje donosimo tek sažetak toga

²⁶ Kao u bilj. 2; J. FRANULIĆ, *Školstvo u Nerežišćima na Braču*, Nerežišća 1998, 47 (108).

²⁷ ISTI, *Župna crkva u Nerežišćima*, Makarska 1993, 35; Kao u bilj. 2.

²⁸ Nerežišća su u hrvatskim okvirima kao naselje imala specifičnu ulogu. Za razliku od pojedinih gradskih središta na istoimenim otocima (Krk, Rab, Hvar i Korčula), koja su ujedno bila sjedišta biskupa i komunalne uprave, Nerežišća su bila upravno i sudsko središte stare bračke komune

rukopisnog sveska, kako bismo imali cjelovitu predodžbu o Milićeviću kao liturgu.

U doba njegova službovanja misa i časoslov slavili su se na latinskom jeziku,²⁹ a hrvatski je bio zastupljen kod pjevanja poslanica i evanđelja na misi, čitanjâ na matutinu (sastojao se od 9 psalama i 9 čitanja), svetačkih životopisa (8 puta na godinu) te raznih zajedničkih pobožnosti (Gospin ružarij, zlatna krunica presv. Srca Isusova, križni put, devetnice...).

Svake su se nedjelje i blagdane - dakako i radnim danom - redale tri mise: dvije "tihe" mise dvojice Milićevićevih župnih pomoćnika, Jerka Kovačevića i Marka Rendića,³⁰ te župnikova pjevana župna misa. Milićević tu glavnu misu na svetkovine naziva svečanom, jer su mu na njoj asistirala njegova dva pomoćnika, koji su - prema ondašnjim liturgijskim propisima - odjeveni u dalmatike posluživali kao đakon i podđakon. Na svetkovinu mjesne zaštitnice, sv. Margarite, djevice i mučenice (13. srpnja), kad su na to glavno župno slavlje dolazili svećenici iz okolnih župa, Milićević precizira da je misa svečana *cum magna assistentia*.³¹

preko osam stoljeća, ali nisu imala biskupa. On je bio zajednički za hvarsku i bračku komunu, a nerežiški župnik - uz čiju je osobu često bila povezana služba biskupskog vikara za Brač - kao najčasniji među bračkim svećenstvom, imao je naslov nadpopa (arhiprezbitera) te se nerežiška župna crkva nazivala nadpopovskom (arhiprezbiteralnom). J. FRANULIĆ, Smotra Bogu posvećenih osoba iz Nerežišća na Braču, u: *SB* 31 (1991) 1, 82.

Osim ovoga (hrvatski ispisanoga) Milićevićeva običajnika iz 1899. g., Nerežišća još imaju sačuvan jedan stariji običajnik iz 1872. g., što ga je talijanskim jezikom ispisao župnik domorodac don Šimun Nigoević. Najmlađi pak običajnik don Jakova Lušića iz 1938. g. hotimice je uništen 1972. g., čime je nerežiškoj lokalnoj povijesti nanesena neizreciva šteta. Vrijednost je toga uništenog običajnika bila tim veća što nije sadržavao samo šture podatke isključivo o obredima, kako je to inače gotovo općenit slučaj s običajnicima. Naprotiv, u Lušićevu su običajniku, uz ostalo, bila (kao i u preostalim sačuvanim dvama običajnicima hvarskih župa Gdinj i Vrboska, u kojima je, osim Nerežišća, Lušić službovao) također župnikova osobna zapažanja o župi i župljanima te korisni savjeti i preporuke njegovim nasljednicima. *ISTI* (6), 21, 53, 89, 110, 111, 235, 242 (334); *ISTI* (26), 23 (44).

²⁹ Misa se na latinskom slavila sve do najnovije liturgijske obnove 1965. g., dok se sve ostalo (dijelovi časoslova, blagoslov s presv. Sakramentom, sprovodni obredi...), u čemu se također rabio latinski jezik, počelo obavljati na hrvatskom 1910. g.

³⁰ Nerežiškoj su župi bila doznačena dva župna pomoćnika, kako je to funkcioniralo još početkom 20. st.; štoviše, u 18. st. bila su i do tri župna pomoćnika. J. FRANULIĆ (6), 89 (116); *ISTI* (26), 66.

³¹ Nerežiški je župnik kao brački nadpop (usp. bilj. 28.) imao na svečanoj misi povlasticu velike (ili pontifikalne) asistencije: po dva đakona i podđakona u dalmatikama (tunicelama) i još, kao petoga, svećenika u pluvijalu (*presbyter assistens*). Sama činjenica što Milićević u svojem običajniku bilježi tu veliku asistenciju, dokazuje koliko je držao do svojega položaja i naslova (redovito se potpisivao: *nadpop*, *župnik* i tako o sebi u trećem licu piše u svome običajniku) te bio

Uz sudjelovanje puka u crkvi su se izvodili sljedeći dijelovi časoslova: svake nedjelje i blagdana večernja,³² na svetkovine prije župne mise treći čas te ukupno 12 puta tijekom liturgijske godine u ranu zoru matutin s (jutarnjim) pohvalama.

Svake prve nedjelje u mjesecu nakon večernje, zbog bratovštine sv. Ružarija, u ophodu oko crkve molila se Gospina krunica (jednako se prakticiralo i na sva marijanska slavlja). Poslije toga, preko euharistijskog izlaganja, pjevala se zlatna krunica presv. Srca Isusova. Svake pak treće nedjelje u mjesecu nakon župne mise uslijedila bi teoforična procesija, koja se vodila i na Veliki petak te na Tijelovo i njegovu osminu.

Osim procesija s kipovima pojedinih svetaca, bilo je i onih do određenih crkvice u mjestu i izvan njega.³³ Na Gospu od Ružarija ophod se kretao uopće najdužim predviđenim putem za procesije, kako bi se moglo izmoliti svih 15 otajstava krunice. Tri se puta procesionalno pohađalo groblje (Svi sveti, Dušni dan i njegova osmina), a toliko se puta (Blagovijest, Veliki petak i Uskrsni ponedjeljak) ophodom hodočastilo u susjednu župu Donji Humac, gdje je župna crkva zavjetno Gospino prasketište za otok Brač.

Korizma je bila obilježena svagdanom misom u zoru te večernjim ružarijem i kršćanskom naukom za djecu.³⁴ U korizmene petke, poglavito one u mjesecu ožujku, zabilježen je poseban raspored bogoslužja izjutra i navečer. U petom korizmenom tjednu

svjestan povijesne uloge župe i crkve koje su mu bile povjerene na upravljanje. S tim u svezi vrijedi navesti što je 12. siječnja 1897. g. napisao Predsjedništvu bratovštine presv. Sakramenta nerežiške župne crkve u povodu svojega ustoličenja za stalnog župnika: "*Uvjeravam To Ugledno Predsjedništvo, da će biti moje živo pastojanje, da ova starodavna Crkva Nerežišća uzdrži uvijek ono časno mjesto, kojim se punim pravom ponosi.*" Uostalom, i sami su župljani bili svjesni Milićevićevih odlika kao čovjeka, svećenika i javnog djelatnika pa je piscu ove studije pripovijedao don Dinko Jerković (vidi bilj. 24.) - koji je bio 10-godišnjak kad je Milićević umro - kako bi svi posjetitelji crkve, kad bi u nju ulazio Milićević, ustajali u znak poštovanja. Jerković se također spominje kako je u mjestu bilo nastalo veliko žaljenje i zaprepaštenje kad se shvatilo da zvona objavljuju Milićevićevu preranu smrt.

³² O svetkovinama se na večernji, preko *Veliča*, kadilo svih sedam oltara u crkvi.

³³ Osim župne crkve, u mjestu i oko njega ima 10 crkvice, nastalih u razdoblju od 11. do 18. stoljeća.

³⁴ Taj je kršćanski nauk zapravo bio priprava za primanje sakramenata ispovijedi i pričesti, dakle župni vjeronauk - s preko četiri stoljeća neprekinuta slijeda, u današnjem obliku uspostavljen nakon Tridentskog sabora - koji se održavao paralelno sa školskim vjeronaukom, u Nerežišćima starim preko dva stoljeća, naime od 1798. g., kad je utemeljena državna pučka škola. J. FRANULIĆ (27), 47; ISTI (26), 15-24, 65-73. Inače je vjeronaučna obuka u Nerežišćima doživjela svoj procvat za župnika dr. Jeronima Bonačića (usp. bilj. 5.).

"ispovijedaju se djeca toli školska, koli i ona, koja ne idu u školu a nisu još od pričesti".

Devetnica Božiću i osmina Dušnog dana bile su s jutarnjim i večernjim bogoslužjem. Još se obdržavala osmina Tijelova i Gospe Karmelske³⁵ te devetnica Duhovima i Velikoj Gospi. Blagdanu sv. Antuna Padovanskoga prethodila je 13-dnevnica. Polja su se blagoslivljala na sv. Jurja, sv. Marka i na Prosne dane.

Preko izlaganja presv. Sakramenta na Novu i Staru godinu Milićević je s oltara puku upravljao "*prigodno slovo*". Na Duhovski ponedjeljak prije euharistijskog blagoslova pjevalo se Tebe Boga hvalimo, "*jer se zatvara vazmeno proštenje*", inače otvoreno na petu korizmu nedjelju. Pjevanjem zahvalnice zaključivala bi se i listopadska pobožnost (uveo ju je Leon XIII. 1883. g.), koja se - radi angažiranja cjelokupnog pučanstva oko berbe grožđa - obavljala od 25. listopada do 25. studenoga. Svagdano bi, s početkom u 18 sati (nedjeljom i blagdanom odmah nakon večernje) slijedilo prigodno razmatranje³⁶ te pred izloženim presv. Sakramentom uobičajena listopadska pobožnost. Prve nedjelje rujna s Tebe Boga hvalimo zaključivala bi se školska godina.³⁷

Posljednji tjedan u siječnju bio je namijenjen upisivanju u Zadrugu sv. Obitelji. Nakon večernje na Gospu Karmelsku blagoslivljali su se karmelski škapulari i primali novi članovi u karmelsku bratovštinu, uz pobudan govor o dužnostima i milostima vezanima s nošenjem škapulara. Zajedničku pričest bratima i sestrima Milićević spominje na Gospu Karmelsku i na Gospu od Ružarija. Novi su se članovi upisivali u bratovštinu sv. Ružarija kroz cijeli sljedeći tjedan nakon vanjske svečanosti njezina naslovnika.

Tri su blagdana označena kao zavjetna ili od pobožnosti: sv. Antun Padovanski, sv. Roko i Gospa od Zdravlja, kad se misa namijenjivala *ad intentionem offerentium* (toga se dana u tu svrhu skupljala milostinja preko mise po crkvi).

³⁵ Tijekom osmine nakon blagdana Gospe Karmelske molilo se Sedam radosti Marijinih, prema obrascu objavljenom u Bonačićevu katekizmu, koji u dodatku donosi određene pobožnosti u nerežiškoj crkvi, također Sedam radosti i žalosti sv. Josipa. J. BONAČIĆ, *Nauk karstjanski*, Mleci 1761,² 134-146.

³⁶ Don Dinko Jerković (vidi bilj. 24. i 31.) priopćio je piscu ove studije da je jedne godine Milićević tijekom listopadske pobožnosti tumačio Oče naš.

³⁷ Nova je školska godina tada počinjala polovicom listopada. J. FRANULIĆ (26), 43.

Božićni je matutin započinjao u 2 sata.³⁸ Njegova prva tri čitanja pjevali su ministranti s propovjedaonice, sljedeća tri čitanja pjevači iz kornih klupa, a posljednja tri čitanja svećenici u pluvijalima na sredini svetišta. Preko prve božićne mise Milićević je propovijed zaključivao čestitkom: "*Na dobro vam došlo porođenje Gospodinovo!*"

Kraljev dan (= rođendan cara i kralja Franje Josipa I.) svetkovao se 18. kolovoza. Uz taj je nadnevak Milićević zapisao: "*Pismeni poziv općinskom upraviteljstvu i crkovinarstvu.*³⁹ *U 9 sati misa pjevana uz orgulje; kadi se. Iza toga Tebe Boga hvalimo s molitvom za Kralja. NB. Običaj je da župnik odjeven pluvijalom dočeka načelnika na glavnim crkvenim vratima i daje mu asperges te ga doprati do mjesta. Iza svršene službe Božje otprati ga opet u pluvijalu do crkvenih vrata. Preko mise na prikazanju kadi se načelnika te mu se daje ljubiti pax tecum.*"⁴⁰

2.2. Vjeroučitelj

Milićević je svršetkom svake školske godine izvješćivao Ordinarijat o broju vjeroučenika, prijeđenom gradivu i postignutom uspjehu. Nakon što je dobio već imenovanu dvojicu župnih pomoćnika - kako je to za nerežišku župu uostalom bilo i predviđeno - nesumnjivo su upravo oni bili i vjeroučitelji. Milićević, naime, u svojem običajniku iz 1899. g. bilježi da na blagdan sv. Blaža katehete odlaze u školu blagoslivljati grlo školskoj djeci, kojih je te godine, kad su Nerežišća brojila 2123 žitelja, bilo upisano 208.⁴¹ Inače je mjerodavno

³⁸ Bilo je tako i drugdje, barem na području Hvarske biskupije, gdje se prije Drugoga svjetskog rata početak božićnog matutina premjestio na Badnjak u 22 sata, kako bi misa mogla započeti u ponoć. U Nerežišćima je tu promjenu izvršio don Jakov Lušić, netom je ondje nastupio službu, naime 1931. g. J. FRANULIĆ (6), 109.

³⁹ Prethodni pismeni poziv u svojem običajniku Milićević spominje i u svezi s 40-satnim klanjanjem u Velikom tjednu, kad na pojedine ure klanjanja valja pozvati opć. načelnika i ostale od opć. upraviteljstva, zatim predsjednika crkovinarstva (župnici su to po službi tek nakon 1917. g.!) i ostale crkovinare te uglednije u mjestu.

⁴⁰ Ljubljenje *paxa* ili *osculatoriuma* zamjena je za poljubac mira prije pričesti na misi. To se započelo prakticirati u Engleskoj 1248. g. J. A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia* II, Torino 1953, 248. U našim bi župama prvo misnik a potom cijeli puk na nedjeljnoj župnoj misi ljubio predmet od plemenita metala (*pax*) s likom Krista, Bogorodice ili kojega sveca. To predviđa i *Rinski misal* Pija V. iz 1570. g. (*Ritus servandus in celebratione Missae*, X, 3).

⁴¹ J. FRANULIĆ, Još o nerežiškom školstvu u 19. stoljeću, u: *SB* 40 (2000), 3, 300.

kotarsko školsko nadleštvo Milićevića bilo imenovalo nadzornikom muške i ženske pučke škole u mjestu.⁴²

Od svih Milićevićevih godišnjih izvješća o vjeronaučnoj obuci posebnu pozornost privlači upravo onaj prvi, s nadnevkom 28. rujna 1896. g. Početkom te godine, tj. 3. siječnja, primio je župu, dok je njezinim upraviteljem bio imenovan svršetkom prethodne godine, naime 30. prosinca 1895. g. U nastavku ovoga potpoglavlja upoznat ćemo se sa sadržajem toga prvog Milićevićeva vjeronaučnog izvješća.

Netom je nastupio službu župnog upravitelja, osobno je preuzeo poučavanje vjeronauka u muškoj i ženskoj osnovnoj školi. Pučka je škola tada bila šestogodišnja: muška dvorazredna, a ženska jednorazredna. Školska su djeca, pod vodstvom svojih učitelja, svake nedjelje pribivala "maloj" misi. Međutim, mora naglasiti da bi ih mnogo izostajalo, "jer se još, rek bi, nisu priučili". Od početka građanske godine 1896. - kad je Milićević započeo predavati vjeronauk - pa do svršetka tekuće školske godine početkom rujna, za školsku je djecu tri puta bila priređena zajednička ispovijed: pred Uskrs, polovicom lipnja i svršetkom kolovoza.

Makar to nije bila usamljena pojava u nerežiškoj župi,⁴³ zanimljivo je prenijeti što izvješćuje u svezi s primanjem prve pričesti: "Ovdje se je uveo običaj da prvo sveto pričešćenje primaju tek od 16, 17 pak i od 20 godina osobito muškarci, i ženske pak najmanje od 14 godina, te usprkos nastojanju pišućega, roditelji se nisu dali sklonuti da pomijene običaj. Ufat se je Božjom milošću da hoće s vremenom." Doista, Milićević je i u tome uspio stvari promijeniti na bolje, tako da je među rukopisima u njegovoj župnoj administraciji i *Obrednik za prvu javnu sv. pričest*.

Glede izvanjskoga ćudorednog vladanja, uz ogradu "ukoliko se može izvanjski suditi", naglašava kako ženska učeća mladež ima prednost pred muškom. Kod dječaka, naime, dosta je raširena psovka i

⁴² Kao u bilj. 2.

⁴³ Primjerice, tako je tijekom 19. st. bilo i u župi Gdinj na Hvaru, gdje se u anagrafu (stanju duša) jasno vidi da su pojedini župljani nekada primali prvu pričest u dobi od preko 20 godina. Inače se tijekom istog stoljeća na pokrajinskoj razini prakticiralo da se prvoj pričesti pristupa u dobi od oko 12 godina. I. OSTOJIĆ, Proglas za jubilarni oprost 1826. godine u Splitu, u: *CUS* 15 (1980) 2, 184 (11). Sve dok nije Milićević uveo posebno slavlje prve pričesti, prva se pričest, kako je to zapisano već početkom 17. st., dijelila na Uskrs, kad se inače u velikom broju pristupalo uskrsnoj pričesti. J. FRANULIĆ, Jedan pogled na naše vjernike u prošlosti, u: *SB* 27 (1987) 3, 273.

nemirno ponašanje u crkvi. Ističe kako je nastojao da se "ova osobita rak-raka našega naroda, tj. psost" iskorijeni i pazio na izvanjsku pobožnost djece u crkvi, u čemu ga je djelotvorno pomagao cijeli učiteljski zbor.

Nastavlja da su najveća zapreka skladnom učiteljskom radu na odgoju djece njihovi roditelji. Kako muškarci prakticiraju psovku, tako se i djeca na nju naviknu već od malih nogu. Isto je i s nedoličnim ponašanjem u crkvi: djeca videći kako stariji glasno razgovaraju, i u tome oponašaju odrasle.⁴⁴ Govor o tome zaključuje: "*Potpisani neće si dti mira niti će žaliti truda ni nastojanja dok ne stane na kraj ovim nepodopštinama, a ufa se ponajviše u milost Božju, jer je zlo uvriježeno, znajući dobro da 'niti je što onaj koji sadi, niti koji zalijeva, nego Bog koji daje rasti' (1 Kor 3,7).*"

Premda se do 16. listopada 1898. g. u nèrežiškoj osnovnoj školi obuka izvodila isključivo na talijanskom jeziku,⁴⁵ Milićević je - uz suglasnost školskog ravnatelja - odmah počeo vjeronauk predavati hrvatski, "*kojega jedino djeca razume i kući govore; djeca osobito prvih školskih godina ne razume (talijanskog) jezika, ni cigle riječi*".

Prva je četiri mjeseca 1896. g. Milićević sam katekizirao u školi i tek je početkom svibnja dobio jednog pomoćnika (kasnije je, kako je opetovano rečeno, redovito imao dva!) pa je onda s njime podijelio teret obveze školskog vjeronauka. U prva tri razreda muške pučke škole poučavao je obrasce kršćanskog nauka: Oče naš, Zdravo Marijo, Slava Ocu, Vjerovanje, Ispovijed, Djelo pokajanja. Nadalje, pripovijedao im je ponešto iz biblijske povijesti, a onima u 2. i 3. razredu tumačio o sakramentu ispovijedi. U preostalim trima razredima šestogodišnje škole predavao je po *Malom katekizmu* te im je opširno tumačio Vjerovanje i pripovijedao im je važnije stvari iz Novoga zavjeta.

U ženskoj pučkoj školi, izvješćuje da "*se je ponajviše bavio sa većima koje brzo moraju ostaviti školu; manje nije učio nego formule Oče naš, Zdravo Marijo i Slava Ocu*". Inače je od 3. do 6. razreda opširno tumačio Vjerovanje te o sakramentima krštenja i ispovijedi,

⁴⁴ J. FRANULIĆ (26), 43.

⁴⁵ Podatke o žamoru u crkvi nahodimo zapisane već u prvoj polovici 17. st. Isto.

"sve začínjajući pripovijestima iz Novoga zavjeta i zgodnim refleksijama za praktični njihov život".

Uz ovaj školski vjeronauk, u crkvi se - kako je navedeno u prethodnom potpoglavlju - tijekom cijele korizme svagdan predvečer održavao kršćanski nauk za djecu.

3. Pisac

U nepunih osam godina župnikovanja Milićević je, uz pastoralnu i karitativnu, razvio i nadaleko zapaženu znanstveno-spisateljsku djelatnost. Valja istaknuti da je ona bila uvjetovana upravo aktualnim domovinskim događanjima s kojima se bio toliko suživio da su rezultirala djelom njegove pisane riječi s društveno-gospodarskog i kulturno-povijesnog područja. Pozorno je pratio sva pitanja socijalno-ekonomske naravi, što dokazuje preciznost iznesenih podataka te navođenje isključivo strane stručne literature i znanstvenih časopisa.⁴⁶

U ovome će poglavlju sažeto, vremenskim slijedom njihova objavljivanja, biti predstavljeno svih 11 Milićevićevih bibliografskih jedinica. Devet njegovih članaka svrstavamo u radove s društveno-gospodarskom problematikom, a tek dva u rasprave s kulturno-povijesnom tematikom, makar je i njihov nastanak također bio motiviran potrebom onodobnoga povijesnog trenutka.

3.1. Radovi s društveno-gospodarskom problematikom

3.1.1. Poljodjelski zavod⁴⁷

Utemeljenje Više poljodjelske škole u Splitu planirano je netom je Napoleon bio zauzeo Dalmaciju. Kad je 1897. g. bilo na pomolu ostvarenje te zamisli, zapelo je na previsokim cijenama koje su tražili vlasnici za svoja zemljišta, što su dolazila u obzir za gradnju naumljenoga Poljodjelskog zavoda. S tim u svezi bilježi poslovicu: "*Nu ne imaš li neprijatelja, majka će ti ga roditi.*"

⁴⁶ Veliki broj knjiga i časopisa s Milićevićevim pečatom danas se nalazi u knjižnici Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Splitu.

⁴⁷ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dram), O poljodjelskom zavodu u Spljetu. Iz pokrajine, koncem kolovoza, u: *Katolička Dalmacija* (Zadar), 28 (1897) 66 (26. VIII. 1897.). - Općinskom odlukom u studenome 1913. g. ime se grada od Spljet mijenja u Split. J. BARIĆ - Š. JURIŠIĆ, *Iz povijesti Splita*, Split 1983, 33.

Navodi i čudoredno načelo po kojemu se u trgovini ne smije udariti visoku cijenu predmetu samo zato što je ovaj ugodan kupcu. Konstatira da svaka vlada može uzeti potrebno zemljište za javne potrebe, isplatiti ga uz stručnu procjenu i upotrijebiti ga za opće dobro, tj. za ceste, željezničke pruge, pa i za poljodjelske zavode. Predlaže da se u navedenu svrhu uredi zapuštena zgrada glagoljaškog sjemeništa u Prikū blizu Omiša, tim više što su uz tu zgradu njezina zemljišta i živa voda.

Napominje da bi se Vlada imala zauzeti i za manje poljodjelske škole po Dalmaciji pa u tom smislu predlaže da se ona otvori u bračkom naselju Nerežišćima: "*Ovo je Općina najprostranija na cijelom Braču u posjedu i u šumama. Žitelji nje bave se jedino poljodjelstvom i iznaša se godimice iz same ove Općine do 20.000 hekt. vina.*"

3.1.2. "Novi viek"⁴⁸

U ovome prikazu Milićević se osvrće na novopokrenuti list za književnost i znanost *Novi viek*. Taj su časopis već kod njegova pojavljivanja 1897. g. preporučavala imena njegova urednika i glavnog mu suradnika, naime, dr. A. Tresića Pavičića i prof. K. Šegvića: "*Združenje takovih dviju sila daje kao učinak nešto savršena ili barem nešto, što se približiva mnogo savršenosti.*"

Navodi rečenicu iz predgovora predmetnog časopisa: "*Prosvjeta je dobro oruđe za doći do jedinstva i slobode.*" Tu je sadržan program lista koji se bavi književnošću, znanošću i politikom, kako bi time prokrčio put do slobode i jedinstva, do kojih nam još mnogo toga nedostaje. Nabrajajući povijesne slučajeve oživotvorenja gesla *Prosvjetom k slobodi i jedinstvu*, zaključuje kako to sad isto čine i mladi hrvatski književnici. Tako *Novi viek* ima upravo zadaću koja nije usamljena u povijesti čovječanstva.

Obrazlažući sam naziv časopisa, u stihu bilježi djedove riječi upravljene unuku: "*Vrijeme, što je sad pred tobom / Nov ti obraz kreće novim dobom.*" Izražavajući uvjerenje da će časopis s tako vrijednim

⁴⁸ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dram), *Novi viek*, List za Književnost, Znanost - Izdaje Dr. A. Tresić Pavičić - Split - Brzotiskom "Narodne Tiskare", u: *Katolička Dalmacija* (Zadar), 28 (1897) 75 (27. IX. 1897.) - C. FSKOVIĆ, Ante Tresić-Pavičić i braća Ostojčić pri osnivanju splitskog časopisa "Novi viek" 1897., u: *Kulturna baština* 18 (1988), 103-114.

uredništvom ostati na visini, poziva sunarodnjake neka ga podupru: "Dokažite da znate pomoći ono što je dobro i lijepo!"

3.1.3. Parlamentarizam⁴⁹

Parlamentarizam je naravna, inače korisna, posljedica francuskog prevrata (= revolucije). Opstojao je već od prije mnogo vremena u Engleskoj te je odande prenesen i posađen na europsko kopno. Što se pak tiče austrijskog parlamentarizma, u onom obliku kakav je danas, ne može nipošto uspijevati, pače nestat će do prve prigode.

U austrijskom parlamentu nije moguće uspostaviti dvije velike i jake stranke - kako ih logički traži citirani auktor C. Rossetti - e da bi parlamentarni sustav bio uspješan. Za tim su kod nas težili veliki i mudri državnici, ali do sada barem uzaludno, kako je lako bilo i predvidjeti. Nemoguće je, dakle, da u austrijskom parlamentu zavlada sigurna većina, na koju se sigurno mogu osloniti ministri te da tako bude uveden parlamentarni sustav prema već citiranom auktoru.

Sadašnjem je parlamentarizmu u Austriji odzvonilo i dosuđena mu je propast. Nastaje pitanje kako i čime ga zamijeniti. To je daleko teži posao nego je kritika postojećega stanja stvari. *"Teško je stvarati, puno lakše je suditi i kritizirati. Stoga ona vječna mržnja između čovjeka od djelovanja i kritičara. Rušiti nije teško, ali je teško nadograditi."*

Parlamentarizam se može zamijeniti na dva načina: uspostavom apsolutističke vladavine ili pak da se centralni parlament zamijeni pokrajinskim saborima s raširenim djelokrugom.

Jedina dodirna točka koja u Austriji spaja razne narode, štoviše i razne stranke, jest osoba vladareva, prema kojoj svi gaje jednaku neograničenu ljubav, što je možda jedinstvena svojevrсна pojava u cijeloj Europi. Vez koji spaja dinastiju i narode tako je čvrst i tvrd da bi svaka stranka samoj sebi zadala smrtni udarac, kad bi ga samo i pomislila razvrgnuti, što nije ni slučaj. Uz ovu utješnu pojavu, koja je jedini vedri okrajak na tmurnom i maglovitom političkom obzorju, ne začuđuje što se rodila ideja o apsolutističkoj vladavini, usprkos

⁴⁹ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević), O parlamentarizmu, u: *Novi vjek* (Split), 2 (1898) I (1. VII. 1898.), 25-30.

nepovoljnom dojmu koji ta riječ proizvodi kod europskih naroda priviklih na ustav, pa makar i gori.

Međutim, budući da razni narodi Austrije trebaju raznolikih uredaba i zakona, vladareva zakonodavna moć morala bi se ili raspršiti ili umnožiti prema raznim interesima i raznim narodnim potrebama. Zato bi najbolje bilo da dotični narodi sami izaberu pouzdane osobe, što poznaju potrebe svojih naroda za koje su izabrane te bi zastupale njihove interese.

Ovako smo se približili drugoj eventualnosti zamjene centralnog parlamenta, naime na pokrajinska zastupstva ili na pokrajinske sabore, koji bi najbolje izvršavali svoju ulogu krunskih savjetnika. U pokrajinskim zastupstvima ne bi bilo onih mana koje spominjani auctor Rossetti sada zamjećuje u centralnom austrijskom parlamentu i koje ga rastočiše; imali bismo parlamentarizam u svojoj najljepšoj, pa makar i nesavršenoj, pojavnosti.

3.1.4. Gospodarske prilike⁵⁰

Gospodarske su prilike u Dalmaciji jako nepovoljne. Dvije su trećine njezinih stanovnika na rubu propasti i prijeti im glad. Dnevno je i nezaobilazno agrarno pitanje. Valja nastojati da se povoljno riješi ova gospodarska kriza: treba izliječiti zlo kad se nije prikladnim sredstvima spriječilo.

Između sredstava, koja mogu mnogo doprinijeti uklanjanju nevolje, prvo mjesto zauzimaju sastanci zainteresiranih, na kojima će se, nakon uzajamne izmjene ideja, naći najprikladniji lijek konkretnoj nevolji i zlu. U Dalmaciji se, međutim, ne sudjeluje živo u sastancima, nema udruživanja, a bez toga je teško riješiti neko važno pitanje. Inače je povod ovome opsežnom članku Prvi opći gospodarski sastanak u Splitu 12. travnja 1898. g.

⁵⁰ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dram), *Gospodarski sastanci i gospodarstvene prilike u Dalmaciji*, u: *Novi vjek* (Zagreb) 3 (1898) 1 (1. VII. 1898.), 27-33; 2 (15. VII. 1898.), 102-107; 3 (1. VIII. 1898.), 162-166; 4 (15. VIII. 1898.), 219-225; 5 (1. IX. 1898.), 278-283; 10 (15. IX. 1898.), 616-619. - U svome radu (str. 281-282) Milićević također piše: "*Desio sam se baš jednom i to kad se vijećalo o trgovačkom ugovoru s Italijom u bečkom parlamentu, kad je govorio u predmetu ili bolje čitao jedan naš zastupnik proti klauzuli* (o Milićeviću u svezi s vinskom klauzulom vidi u ovoj studiji pogl. 4.2., op. J. F.). (...) *Brojio sam, da je u dvorani bilo oko pedeset zastupnika, koji su se glasno razgovarali o drugim stvarima: kod govornika sjedio je jedan jedini rumunjski zastupnik, kojega poznam u glavu, te ga slušao uz brzopisca, koji je pisao.*"

Po auktorovu mišljenju tri su glavna uzroka gospodarskom propadanju Dalmacije, a glavni je svakako ekonomske ili financijske naravi: golemi hipotekarni dug. On je lakoumno i bez prijeke potrebe bio sklopljen u godinama obilja te su njime opterećena zemljišta posjednika i težaka.

Čuje se da su nas upropastili porezi i da su oni glavni uzrok gospodarskoj krizi u Dalmaciji. Porez je doista teško plaćati, ali sve to radi nenormalnih okolnosti našeg zaduživanja. Dug je glavni, ako ne i jedini, uzrok naše gospodarske nevolje i dok se ne ukloni ne može se govoriti o gospodarskom preporodu Dalmacije.

Ustanovljenjem jedne zaklade seoske bi blagajne ili zajmovnice dobile potpore razmjerne njihovom djelovanju. Ova bi se potpora morala dati dijelom kao dar, a dijelom kao beskamatni zajam uz povratak na godišnje obroke.

Pod pretpostavkom da se poluči svrha i da se sadašnji hipotekarni dug vještom operacijom konačno izbriše, time još nije sve učinjeno. Valja spriječiti da se ne bi upadalo u nove dugove, jer se onda vraćamo na istu nevolju, pače goru. Povratak, naime, bolesti uvijek je pogibeljniji negoli sama prvotna bolest.

Posuđujući sljedeće misli, pisac nabraja četiri glavna uzroka s kojih težak ili manji posjednik obično pravi dugove ili ih umnaža: elementarne nesreće i nerodice; obrađivanje i oplemenjivanje posjeda; rasipnost i nikakva štednja; promjena posjeda.

Uzroci koji dovode do hipotekarnog duga nestat će ako se u narodu uvriježi ljubav za štedljivost, ukloni sve ono što potiče megalomaniju naših manjih posjednika, zakonodavnim putem uredi i suzi neograničeno pravo mijenjanja vlasništva te ograniči veliko parceliranje posjeda.

Nije samo dug uzrok našoj nevolji i sadašnjoj gospodarskoj krizi. Drugi uzrok valja tražiti u naravi našega gospodarenja. Ako je auktor prvi uzrok nazvao ekonomskim, drugi naziva poljodjelsko-obrtničkim. Racionalno je, naime, obrađivanje zemljišta daleko bolje od načina još primitivnog težačenja, koje se uz male i neznatne iznimke prakticira još svagdje po Dalmaciji.

Treći pak uzrok aktualnim gospodarskim teškoćama bio bi politički. Naše sadašnje političke prilike ne mogu prospješiti naš ekonomski preporod. Otrgnuće, otcijepljenje Dalmacije od Hrvatske

nije samo uvreda povijesnog prava Hrvatske, nego je također velika rana na tijelu Dalmacije, koja je muči i u gospodarskom te naravno i u njezinu ekonomskom stanju.

Ona jedina stranka u Dalmaciji (pisac misli na Starčevićevu stranku prava, kojoj je i sam pripadao, op. J. F.), koja ima u programu uspostavljanje povijesnih državnih naših prava, može nekakvom nadom u uspjeh raditi i za ekonomski i gospodarski preporod Dalmacije. Svaka druga stranka, čim se udaljila od stožera sjedinjenja na državnopravnom temelju, ili ga je, što je gore, posve zabacila, izgubila je time i razlog opstojanja te će, uz sve napore, njezin trud ostati bezuspješan.

3.1.5. Gospodarski sastanak⁵¹

Na gospodarskom sastanku održanom 1. srpnja 1900. g. u Splitu Milićević je iznio sljedeći prijedlog: *"Neka se pozovu dalmatinske trgovačke komore, da se pridruže savezu austrijskih trgovačkih komora ustanovljenu ove godine za pripravu trgovačkih ugovora. Kad ne bi sada bilo moguće naknadno pridruženje, neka barem naše komore pošalju pismene izvještaje glede carinarne tarife na razred: pića, podrazred: vino i vinski 'surogati'."*

Da je Milićevićev prijedlog bio na mjestu, dokaz je što su na konferenciji u Beču - gdje su se imale iznijeti sve želje u pogledu carinskih pristojba na vino i vinske surogate - sudjelovale sve tri dalmatinske trgovačke komore. Ono za čim je ciljao njegov prijedlog, bilo je izvršeno, makar i djelomično.

Spominjući inicijativu i zasluge za inicijativu, Milićević nastavlja: *"Ja ju rado, ako i imam kakovu zaslugu, prepuštam drugim: meni je dosta, da se je štogod u stvari učinilo i ovim putem: osobe su zato, da u koliko mogu i znadu, služe i koriste narodu, a u svijesti, da su učinile svoju dužnost, moraju tek tražiti svoje zadovoljstvo a i svoju nagradu."*

⁵¹ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević), Nerežišće, 15. kolovoza. (Sa gospodarskoga sastanka), u: *Narodni list* (Zadar), 39 (1900), 65 (22. VIII. 1900.). - A. JUTRONIĆ (11), 42 (298).

3.1.6. Narodna hrvatska stranka⁵²

Ovaj opsežni rad Milićević je datirao *Na Nikoljdan 1900*, za moto mu je stavio Tolstojevu rečenicu: *Junak je moj - istina*, a posvetio ga je: *Biračima Dalmacije na razmatranje i uvaženje pisac*.

Povod objavljivanju ovoga rada je 30. obljetnica - misli na 1870. g. - "kad je tadašnja Narodna stranka postala većina te zato odgovorna za razvoj i udese ove naše Dalmacije". Piše s nakanom "da se vidi i sudi, da li je Narodna hrv. stranka 1900. jednaka i identična narodnoj stranci 1870.". Želi dokazati kako je Nar. hrv. stranka dobrim dijelom napustila stari program, kako se novije njezine izjave načelno kose sa starijim, te dosljedno tome kako se ova, nova, stranka ne može zvati starom Narodnom strankom. Ona niti jednu točku svojega novoga promijenjenog programa nije izvršila, nego je kročila iz neuspjeha u neuspjeh, dok napokon naznačene godine nije doživjela potpuni bankrot.

U daljnjem izlaganju slijedimo Milićevićevu razdiobu predmetnog rada s njegovom numeracijom.

I. Pitanja narodno-politička. 1. Sjedinjenje s Hrvatskom. Narodna stranka počela je ovim postulatom, izašla je pred narod ovom lozinkom: *narodno jedinstvo*, koje se može svesti na lozinku: *Hrvatska Hrvatima*. Kažu da još nismo zreli za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Ako smo bili zreli 1870. g., zasigurno smo zreliji 1900. g. Prelazi na drugu točku programa Narodne stranke da se vidi što je učinila u buđenju hrvatske svijesti u Dalmaciji.

⁵² A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević, inače drugdje redovito Milićević), *Bankrot Hrvatske narodne stranke u Dalmaciji*, Prilog "Hrv. Kruni" br. 48, Zadar 1900, 27 stranica. - Čitav ovaj broj novina, naime *Hrvatska kruna* (Novine Čiste stranke prava), 8 (1900) 48 (15. XII. 1900.), sastoji se od svega 2 lista, odnosno 4 stranice, i nije paginiran. Ovaj Milićevićev *Bankrot* funkcionira kao samostalan rad pa ga i literatura takvim poznaje. Usp. V. MAŠTROVIĆ, *Jadertina croatica - Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*, I. dio, Knjige, JAZU, Zagreb 1949, 226 (1204). - Navedeni broj novina *Hrvatske krune* najavljuje svoj prilog, naime Milićevićev *Bankrot*, ovim riječima (zasigurno urednika don Ive Prodana): "*Bankrot narodne stranke. Današnjemu broju našega Lista dodat je prilog o gornjem predmetu: punu ne samo aktualnosti nego i žive istine. Radnja je izišla iz pera poznatoga čestitoga otačbenika veleuč. Dra. A. Milićevića. Rasprava je jako objektivno vođena, pače u zaključku možda i preveć ružičasta za narodnjke: uprav dakle 'sine ira et studio'. Pa ipak veleuč. gosp. pisac, na temelju neoborivih dokumenata i najjasnijih dokaza dolazi do zaključka da je narodnjačka stranka doživjela obostrani bankrot: i politički i ekonomički. (...) Dakle doisto bankot, pa bankrot.*"

2. Pohrvaćenje škola i ureda. Nameće se kao sveta dužnost svim zastupnicima da rade te se pohrvate uredi i škole, da se istrijebi talijanština i svaka tuđa zaraza. Ako su se škole i pohrvatile, skovao se novi naziv za jezik koji se prozvaio srpsko-hrvatski, hrvatski ili srpski. Škole su, dakle, srpsko-hrvatske, sabor je hrvatski ili srpski, uprave (administracija) njemačka, sudovi i uredi talijanski.

Zaključak prvoga dijela: prva točka političkoga programa Narodne hrvatske stranke jest sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. U 30 godina stranka nije ništa postigla da ubrza to sjedinjenje, nego ga je sama odgodila za zgodan čas; diplomatski rečeno, smetnula ga je s dnevnoga reda.

Druga točka političko-narodnog programa Nar. hrv. stranke jest pohrvaćenje škola i ureda. U 30 godina stranka nije još to postigla ni glede škola, a još manje upogled uprave, nego štoviše doživjela je uz zadržavanje talijanštine uvođenje njemštine te izopaćenje hrvatstva u srpsko-hrvatsko. U političkom pogledu Nar. hrv. stranka doživjela je potpuni bankrot.

II. Pitanje ekonomično-gospodarstvena. Svaka stranka griješi ako smatra da može zanemariti politička i narodna pitanja u prilog ekonomskim pa je u tome pogriješila i Nar. hrv. stranka. Ona je samo konkretizirala željezničko pitanje (naime da se Dalmacija željeznicom poveže s europskom željezničkom mrežom) te je radila samo na njegovu rješavanju, zanemarujući sve ostalo ili radije podređujući i žrtvujući sve željeznici. Međutim, gradnja željezničke pruge, za koju je Nar. hrv. stranka mnogo toga žrtvovala i pregorila, počeo će se graditi do tri godine, ali ako to dopusti mađarski parlament. Diplomatski govoreći, i ova je pruga zakopana.

Trideset je godina da je Nar. hrv. stranka u većini, od 1870. g. do 1900. g. Imala je u svom programu sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom: napustila ga je. Obecavala je da će sačuvati hrvatski karakter zemlji: učinila ju je srpsko-hrvatskom. Poduzela je pohrvatiti škole i urede: škole su postale srpsko-hrvatske, uz talijanske srednje škole zadarske; uredi su ostali talijanski, ukoliko se nisu ponijemčili. Htjela je željezničku vezu s Monarhijom: nije ju mogla postignuti niti preko Bosne, nego je odgođena na neizvjesno vrijeme. Ništa, dakle, od svoga programa nije u 30 godine ostvarila, osim - istini za volju - što su općine otete iz ruku talijanaša i pohrvaćene.

Nar. hrv. stranka, dotično njezini vođe, moraju se vratiti starom programu te će se tako moći pridružiti pravašima u zajedničkom radu za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, za očuvanje hrvatskog značaja zemlje, za pohrvaćenje svih škola i ureda, za željezničku sponu s Monarhijom. To bi bio jedini spas za Dalmaciju te bi time možda i Nar. hrv. stranka oživjela.

3.1.7. Iseljavanje⁵³

Na početku svojeg izlaganja auktor izjavljuje da neće osuđivati iseljavanje s naših strana; neće *a priori* reći niti da je dobro niti da je zlo, niti da je korisno niti da je štetno za Dalmaciju. Iseljavanje će promatrati kao društvenu pojavu, s kojom se i kod nas ima računati.

S Brača se u posljednjih pet godina iselilo 2000 žitelja ili 20 promila na godinu. To su uglavnom muškarci, zanimanjem poljodjelci, u najboljoj životnoj dobi; izgubljene su to sile za obrađivanje zemlje u Dalmaciji i one se nikako ne mogu nadoknaditi. Sele se pojedinci, a najviše cijele obitelji, i to uglavnom u Južnu Ameriku. Iseljavanje potiče unutarnja neodoljiva sila: bijeda i nevolja.

Konstatira da za naše bijedne težake kao da ne vrijedi ona Ciceronova: *"Od svih pak stvari, od kojih se nešto dobija, ništa nije bolje od poljodjelstva, ništa bogatije, ništa slađe, ništa dostojnije od slobodna čovjeka."*

Da je pak mala korist od iseljavanja, dokazuje činjenica što iseljenici posve slabo pomažu svoje obitelji koje su u domovini ostavili. Iseljavanje, koje je posljedica nevolje, istodobno je uzrok daljnjoj nevolji. Domovina gubi najbolje svoje radnike, zemlje bez radnika ostaju zapuštene, ne daju ploda i uslijed toga nevolja raste. *"Imamo dakle u ekonomičkom pogledu posljedicu i uzrok nevolji u istom društvenom pojavu."*

Zaključuje da je iseljavanje jedna od težih nevolja u Dalmaciji. Nakon što je opisao bolest, treba propisati terapiju. Iseljavanje se neće smanjiti niti potpuno spriječiti, sve dok budu trajali preduvjeti koji ga prouzrokuju, a to je po njegovu sudu pogrešno stajalište o slobodi

⁵³ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević), O izseljivanju, osobitim obzirom na prilike u Dalmaciji, u: *Glasnik Matice Dalmatinske*, Godina druga... knjiga druga (1. V. 1902. - 30. IV. 1903.), sveska prva (svibanj, 1902.), Zadar 1903, 14-29.

izbora i promjene prebivališta. Vodeći se tim načelom naši bijedni težaci odlaze u Ameriku misleći da će tamo poboljšati svoje nevoljno stanje, a tamo ih onda zadesi gora bijeda i teža nevolja.

Kad se već uviđa ubitačnost i štetnost iseljavanja, trebalo bi ga suzbiti i posve spriječiti u ime humanitarnog načela, koje je starije od svakoga drugog. Ako se pak iseljavanje ne može spriječiti, onda našeg seljaka valja uputiti da se ipak ne mora seliti u Ameriku, gdje će naći istu nevolju kao kod kuće. U našoj Slavoniji ima pustih a bogatih zemalja: *"Ne bi li bilo bolje našim iz Dalmacije tražiti tamo privredu i zaradu? Tu bi opet bili svoji kod svojih a ne bi bili tuđi u tuđem svijetu."*

Svjestan je da su sva dosad spomenuta sredstva zapravo donekle negativna, ukoliko idu samo za tim da spriječe iseljavanje. Uzrok mu je gospodarsko propadanje Dalmacije i poljodjelska kriza koja ju je snašla. Tko hoće spriječiti iseljavanje kao posljedicu tog siromaštva, mora nastojati ukloniti uzrok: *"Mora se dakle nastojati, a to je glavno, promicati blagostanje Dalmacije, a to jedino podignućem gospodarstva."*

3.1.8. Kreditne (ne)prilike⁵⁴

Zlo koje najteže pogađa težaka jesu njegovi dugovi. Štoviše, oni dugovi koje je on učinio kad je vinogradarstvo bilo u usponu, kad se nije znalo ni za modru galicu ni za trsnu uš, dok još nije bilo vinske klauzule, nego se naše vino uz visoku cijenu izvozilo u Francusku. Teške kamate, koje i sada mora plaćati za ove stare dugove, zatim sadašnje neprilike da na vrijeme nađe potrebna novca za obrađivanje zemalja, u jednu riječ kreditne prilike kakve vladaju u Dalmaciji, po auktorovu mišljenju jedan su od glavnijih uzroka propadanja naših težaka.

Ovdje se ne govori o pozajmici kakva bi morala biti i kakva opstoji kod drugih naroda i normalnih prilika, gdje naime svatko ima toliko duga koliko mogu podnijeti njegove ekonomske prilike. Naprotiv, u Dalmaciji upravo lakoumnost u pravljenju dugova iznad

⁵⁴ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević), O vjeresijskim prilikama težaka i manjih posjednika u Dalmaciji, u: *Glasnik Matice Dalmatinske*, Godina druga... knjiga druga (1. V. 1902. - 30. IV. 1903.), sveska druga (kolovoz, 1902.), Zadar 1903, 105-124.

svojih ekonomskih sila, tj. iznad mjere osrednjega godišnjeg dohotka, upropastila je naše težake.

Umjesto novaca, barem za jedan dio pozajmljene glavnice, težak će češće primiti razne prehrambene artikle ili ono što mu treba u poljodjelstvu (modra galica, sumpor i sl.), naravno uz cijenu koju mu odredi zajmodavac trgovac i to svakako skuplje negoli je obična prodajna cijena.

Uza sve (ne)prilike dužnik se smatra vezanim ne samo kao takav, nego još misli da duguje zahvalnost prema svome dobrotvoru vjerovniku. Naravno da će mu na izborima dati svoj glas, konkretno za općinskog vijećnika. Ako to težak neće učiniti iz ljubavi, mora iz straha, jer će ga inače utjerati u razne ovršne troškove te ga potpuno upropastiti.

Ako težak ne uloži pozajmljeni novac u poboljšanje svojega gospodarstva, tj. u intenzivnije obrađivanje zemljišta, što je uopće svrha zajma, nego te novce uloži da bi preko zime prehranio svoju obitelj, izgradio štogod kućice, isplatio zaostale poreze i kamate, on mora propasti u najkraće vrijeme.

Najobičniji i najjednostavniji način sklapanja zajma jest najočitiji slučaj otvorenog lihvarstva. Naše kreditne prilike kod težačkog staleža osnivale su se do sada potpuno na lihvarstvu.

Kako su se do sada zaredale slabe godine, težak ne može isplatiti ni kamate, a vjerovnik čeka jednu ili dvije godine. Kad vidi da mu se blagajna ne puni kao do sada, pribjegava ovrhama ili prisilnim upravama. Nakon što je radio i mučio se cijelu godinu, kada dođe berba grožđa, težak ne nosi ništa u svoju kućicu, nego ravno iz polja goni svoj mošt i svoje plodove u podrum svoga vjerovnika.

"Kad je jednom rana očitovana i istražena, nije li ovo prvi potrebiti korak iscjeljenju?" Uz ostala sredstva poboljšanja traktirane problematike, za težake je najvažnije osnivanje *"seoskih blagajnica (štedionica-zajmovnica)"* po sustavu F. V. Raiffeisena, *"na neograničeno jamčenje i na neopredijeljeno vrijeme"*. (O tim blagajnama Miličević je posebno pisao; usp. pogl. 3.1.9. koje slijedi, op. J. F.).

Spomenute blagajne, snabdjevene priličnom glavnicom, naći će oduševljenih pristaša i kod težaka, koji do sada u više mjesta za njih nisu baš pokazali razumijevanje. Tako će se istodobno i kod naših težaka razviti svijest slobodnih građana i osjetiti potreba za zadrugar-

stvom. Ono se mora sustavno uvoditi i razvijati, kako bi se postigao potpuni gospodarski preporod.

3.1.9. Zajmovne blagajne⁵⁵

Pod zajmovnim blagajnama pisac podrazumijeva one blagajne po sustavu F. V. Raiffeisena, koje su se odnedavno počele pojavljivati u Dalmaciji.

Sve naše blagajne, do sada ustrojene, ne mogu kod nas pokazati zapaženiji uspjeh s razloga što se u nas jednostavno presadio ustroj i sustav F. V. Raiffeisena, bez promjene upogled zajmovnih blagajna. Nadalje, zanemarila se organizacija svih Raiffeisenovih institucija u Njemačkoj koje su, uzete u svojoj cjelini i u svojoj harmoničnoj svezi, kadre polučiti željeni uspjeh.

Tijekom vremena Raiffeisen je mijenjao svoje nazore, bolje reći usavršavao, te se prilagođavao okolnostima vremena. Uvelike je također uvažavao i okolnosti mjesta pa je prema raznim mjestima i dopuštao različite ustanove u zadrugama. Tako primjerice glede ulaznina članova i njihovih mjesečnih uloga zastupa da se imaju utjerati samo ondje gdje je to moguće. Pri ustanovljenju blagajna, uz sve poštovanje prema njihovom utemeljitelju, moraju se uvelike uvažavati osebnosti dotičnog naroda.

Kod našega naroda nije se postupalo onom potrebnom opreznosti pri uvođenju novih ideja. Njih se takvom brzinom htjelo uvesti da ih konzervativna i zato spora narav našega naroda nije sve odjednom mogla asimilirati i naravno - eto krize. Ono što se mislilo da će spasiti narod, to je baš postalo zaprekom njegova napretka.

U konkretnim okolnostima težak se gleda riješiti svoje robe po kojoj mu drago cijeni i prodaje ju ispod njezine proizvodne cijene. Pitanje je hoće li primljenim novcem moći sebi i obitelji nabaviti ono što im treba. Morat će štoviše podleći trgovcu u kojega kupuje po cijeni višoj od obične tržišne cijene.

⁵⁵ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević), O zajmovnim blagajnama po Dalmaciji, u: *Glasnik Matice Dalmatinske*, Godina treća... knjiga treća (1. V. 1903. - 30. IV. 1904.), sveska prva (srpanj, 1903.), Zadar 1904, 66-80.

Lihvari pak u svoje dužničke knjige bilježe da su više dali nego primili od teškaka: dug raste i u malo godina za isplatu duga mora tešak položiti svoje malo imanje. Od nekadašnjega gospodara i vlasnika svoga dijela očevine, sada postaje kmet, jer vlasništvo prelazi na lihvara vjerovnika. Do koju godinu takav će se tešak seliti u Ameriku, tražeći bolju sreću.

Hoće li našega teškaka blagajna po sustavu F. V. Raiffeisena moći izbaviti od ove propasti? Očito je da blagajna u sadašnjemu svome ustroju ne može pomoći teškaku. Razlozi su koji pospješuju tešakovu propast njegova osamljenost i ovisnost od tržišnih (ne)prilika te visoke kamate na posuđeni novac.

Međutim, blagajna kupujući veliku količinu hrane za potrebe svojih članova, može je dobiti uz pogodnu cijenu koja naravno ide na korist teškaka. Težačke proizvode blagajna će uvijek prodati uz bolju cijenu i bolje uvjete negoli samostalni tešak, što će opet sve biti na korist teškaka.

Auktor je dokazao da blagajne moraju biti ustrojene prema potrebama i čudi pojedinih naroda. One, naime, nisu ni za kakav luksuz, nego samo zato da doskoče težačkim potrebama, tako da se svaka blagajna može posve promijeniti u potrošnu zadrugu. Istaknuvši razloge neuspjeha naših blagajna, pisac konkretizira način oživljavanja njihova djelovanja.

3.2. Rasprave s kulturno-povijesnom tematikom

3.2.1. "Slaveni i pape"⁵⁶

Na početku svoje recenzije predmetnog djela Milićević priopćuje koja je tema knjige dr. fra Ivana Markovića *Gli Slavi ed i Papi*, I. svezak, Zagreb 1897.: sveukupno prikazati odnose između rimskih papa i slavenskih naroda uopće; sve napore papa u korist Slavena; sve korake, uspjele i neuspjele, što su ih pape poduzeli da pokrste slavenske narode, da ih uzdrže u jedinstvu s Rimskom Crkvom

⁵⁶ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević), *Gli Slavi ed i Papi*, Pel. Sac, Giovanni Marković, Dottore di teol. per nomina di S. S. il Papa Leone XIII. - Parte Prima - Vol. I. Zagabria Officina della Società Tipografica 1897., u: *Novi vjek* (Split), 1 (1897) 7, 428-437.

te da one, koji su od nje raskolom bili odijeljeni, opet privedu u njezino zajedništvo.

Milićević se zatim pita kako je Marković izvršio postavljenu zadaću. Na to se pitanje ne može dati konačan odgovor, jer je tek izašao prvi svezak spomenutog djela, koji služi - kako se izrazio sam njegov auktor - kao osnova (temelj) i podloga daljnjem raspravljanju u drugom svesku. Uza sve to, recenzent Milićević uzima sebi za slobodu iznijeti svoje prigovore na već izašli prvi svezak.

Prikazavši sažeto sadržaj svakoga od 12 poglavlja prvoga sveska djela *Slaveni i pape*, Milićević se poziva na tvrdnju samoga pisca da izvedba njegova djela neće posve odgovarati postavljenom naslovu. I Milićević dijeli takvo mišljenje, ukoliko se tiče prvoga već tiskanog sveska, jer će najavljeni drugi svezak - a njegov je sadržaj već predstavljen u predgovoru prvoga - bolje odgovarati svojoj svrsi. Milićević odmah naglašava da nedostatak knjige nije u tome što bi ona bila u nečemu manjkava; naprotiv, ona je prenamomilana i obiluje doduše korisnim činjenicama, ali kojima ondje baš nije mjesto. Da su one izostale, knjiga bi bila manje opsežna, ali bi postigla glavnu svrhu: prikazati odnose papa i Slavena i ništa drugo.

Ispustivši ostalo, iz Milićevićeve recenzije iznosimo tek dvije njegove opaske na Markovićevo djelo, iz kojega navodi riječi: "*Crkve, koje se odijeljuju od vlasti sv. Petra, središta, korijena i izvora crkvenog jedinstva, nije moguće da ostanu konačno u onom stanju, u kojem su se nalazile, kad su se odijelile.*"⁵⁷ Dopuštajući da u toj tvrdnji ima istine, Milićević se pita: Kako su onda iznikle tolike sekte u samoj Rimskoj Crkvi?

Odgovara da takvim pojavama nije uzrok raskol, nego stalna promjenljivost ljudske naravi, koja s jedne strane govori: *non serviam*, a s druge je *cupida rerum novarum*. Nastavlja kako je lako doznati iz crkvene povijesti da svaka u odijeljenoj Rusiji iznikla sekta ima svoju rođenu sestru sebi posve sličnu na Zapadu te zaključuje: "*Neoboriv je ovo dokaz jednoličnosti umnoga i moralnoga procesa ljudskoga umovanja.*"⁵⁸

⁵⁷ I. MARKOVIĆ (56), 229.

⁵⁸ A. MILIĆEVIĆ (56), 432.

Drugi se Milićevićev prigovor tiče talijanskog jezika kojim je Marković napisao svoje djelo. Milićević mu, kako kaže, to ne upisuje u grijeh, ali bismo voljeli da je napisano hrvatski, jer bi tako bilo pristupačno domaćem čitateljstvu hrvatskoga jezičnog područja. Ako je piscu bilo do toga da njegovo djelo bude dostupno stranim znanstvenim krugovima, posebice onima o kojima raspravlja, bilo bi prikladnije da je pisano francuskim jezikom, koji je od stranih jezika najpoznatiji u Rusiji, ili pak latinskim jezikom.

Na ovu Milićevićevu recenziju uslijedilo je u istom časopisu Markovićevo javljanje naslovljeno: *Nekoliko rieči na odgovor mojim kritičarima*.⁵⁹ Markovićev odgovor tek registriramo, jer nam nije nakana prikazivati cijelu polemiku - bila bi to tema zasebne obradbe - nego tek u njoj udio Milićevića kao pisca kulturno-povijesne tematike.

Nakon što je bio objelodanjen Markovićev odgovor na Milićevićevu recenziju, isti časopis u tri nastavka donosi opsežnu Milićevićevu raspravu (tiskao ju je i kao posebni otisak - separat) pod naslovom: *Bistrimo pojmove! Njekoliko opazaka vele učenomu piscu djela "Gli Slavi ed i Papi"* (Split 1898, 28 stranica).⁶⁰

Milićević izjavljuje da je recenziju napisao za hrvatsku inteligenciju koja ne zna talijanski jezik, kojim je Marković izdao svoje djelo. Recenzent je zbog nepristranosti istaknuo i ono što baš ne bi išlo u prilog auktoru, čiji inače znanstveni rad uvelike cijeni, te se stoga i ogradio riječima: *"Ove i slične male netočnosti ne smanjuju veliku vrijednost djela."*⁶¹

Nesumnjivo središnje mjesto u Milićevićevoj studiji zauzima tvrdnja već izrečena u njegovoj recenziji, naime da je upravo u Katoličkoj Crkvi, i to prije pojave protestantizma u 16. stoljeću, niklo mnogo sekta. Slijedeći iz 9. poglavlja Markovićeve knjige popis od 16 sekta u Rusiji, Milićević usporedno bilježi njima slične sekte na Zapadu. Smatra da je dovoljno dokazao kako ne stoji Markovićeva

⁵⁹ I. MARKOVIĆ, *Nekoliko rieči na odgovor mojim kritičarima*, u: *Novi viek* (Split), 1 (1897) 10, 607-617.

⁶⁰ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dr. Ante Milićević), *Bistrimo pojmove! Njekoliko opazaka vele učenomu piscu djela "Gli Slavi ed i Papi"*, u: *Novi viek* (Split), 2 (1898) 2, 103-106; 3, 161-170; 4, 217-226. - Svi Milićevićevi i Markovićevi radovi u svezi s ovom polemikom registrirani su u: *Bibliografija rasprava i članaka - historija IV./I.*, JLZ, Zagreb 1965, 432 (12727, 12728), 457 (13423, 13424).

⁶¹ A. MILIĆEVIĆ (60), 103.

tvrdnja da sekte na Zapadu ne niču u Katoličkoj Crkvi nego - kako sam kaže - kršćanluku koji se u 16. stoljeću odijelio od Rima. Milićević naprotiv konstatira da su sve nabrojene sekte u Katoličkoj Crkvi iznikle prije 16. stoljeća, pače imaju za začetnike biskupe ili svećenike.

U trećem i posljednjem nastavku svojega odgovora Milićević naveliko raspravlja o trima točkama i pitanjima "*velike zamašitosti, u kojim se dosta veleučeni Marković slaže sa mnom, pak bilo da i ne bezuvjetno*"⁶²: o našoj glagoljici, o izgovoru staroslavenskog jata i o ubrajanju Neretvana među Srbe. U zaključnoj rečenici svoje studije Milićević izjavljuje da sa svoje strane završava u obrađivanom predmetu svaku polemiku te da će radije, kad bude imao vremena na raspolaganju, pročitati već izašli (to piše u prosincu 1897. g.) drugi svezak Markovićeve djela te ga po mogućnosti ocijeniti.

Valja spomenuti da je ova polemika zapravo zaključena kratkim Markovićevim javljanjem, ali ovoga puta ne više u *Novom vieku*, nego u *Katoličkoj Dalmaciji*, pod naslovom: *Mojim prijateljima i nadnevkom 24. veljače 1898. g. (god. 29., br. 29.)*.

3.2.2. Glagoljica⁶³

Nikada se još od svog postanka glagoljica nije našla u nepovoljnijem položaju. Budući da je glagoljica tako usko povezana s narodom i s njegovom poviješću, logički je zaključak da "*prijatelji naroda jesu i prijatelji te branitelji glagolice, dočim narodni dušmani istodobno upravljaju svoje otrovane i oštre strijele proti glagolici*".

U raspravi se pisac ne misli upuštati u povijesna pitanja o nastanku glagoljice; navest će samo vjerodostojne isprave o glagoljici, razmatrat će ih s crkveno-pravnoga gledišta, opća će načela praktično primijeniti na konkretne slučajeve te ih istumačiti s obzirom na pravno postojeća načela.

⁶² Isto, 217.

⁶³ A. MILIĆEVIĆ (u potpisu: Dram), Glagolica razmatrana sa crkveno-pravnog gledišta, u: *Novi viek* (Zagreb), 4 (1899) 11-12, 589-601. - U svezi s pisanjem ove rasprave o glagoljici Milićević se 1899. g. obraćao pojedinim župnim uredima, kako je to registrirano primjerice u urudžbenim zapisnicima župnih ureda župa Gdinj i Bogomolje na Hvaru, naime "*da se popuni izjava je li se igda u ovoj župi rabila glagoljica*".

Kad se kaže da je staroslavenski jezik liturgijski jezik, to se mora dokazati kakvom ispravom kojom papa određuje staroslavenski za liturgijski jezik te također opseg u kojem se taj jezik može rabiti u bogoslužju: opseg materijalni (koji se dijelovi javnog bogoslužja mogu obavljati staroslavenskim jezikom) i lokalni (u kojim se mjestima, unutar kojih granica, takav jezik može rabiti).

Subiectum iuris ili *privilegii* jest narod hrvatski: on ima pravo na povlasticu obavljanja bogoslužja staroslavenskim jezikom i glagoljskim pismenima. Ta je pak povlastica udijeljena za zasluge, dakle *privilegium remuneratorium*.

Povlastica glagoljice dobila je, premda neizravnu, potvrdu tada vladajućeg pape Leona XIII. u enciklici *Grande munus* 1880. g. Što se pak tiče pitanja imaju li pojedini biskupi pravo ukinuti papinske povlastice u svojim biskupijama, odgovor je: po crkvenom pravu mogu samo u slučaju da ih je za to ovlastio ili delegirao papa. Glede glagoljice nešto takva nisu dobili, a budući da glagoljica pripada *iuri liturgico*, svaka je vlast biskupâ u tome sužena. Nadalje, može li se jedna crkvena povlastica proskribirati *ex non usu*? Naprotiv, odvažnoj obrani glagoljice sa strane puka ima se zahvaliti da se ona u samo nekim župama uzdržala.

Čini se da su neprijatelji glagoljice zaboravili da je Inocent IV. 1248. g. potvrdio njezinu uporabu u Senjskoj biskupiji. Hrvatski je narod uživao povlasticu glagoljice koju su mu podijelili pape. Rimski pape, jedini mjerodavni u tome pitanju, sve do sada nisu ukinuli tu povlasticu; hrvatski se narod nije nikada izričito odrekao te povlastice; nije ju izgubio zato što se po mnogim crkvama nije njome služio; dakle, on i sada ima potpuno pravo na istu povlasticu.

4. Dobrotvor

Upravo prikazan Milićevićev spisateljski opus uključno ga predstavlja i kao dobrotvora. Ne gubeći iz vida gospodarski napredak svojih sunarodnjaka, u svojoj je životnoj sredini u tom smislu praktično činio što je mogao, dok se za šire općinstvo u istu svrhu poslužio pisanom riječi. U dobrotvornost, naime, spada i promicanje korisnoga štiva s naputcima, savjetima i poticajima za vremenito i vječno dobro svakoga pojedinog čovjeka i ljudskog društva kao cjeline.

4.1. U župi svojega službovanja

Poput dobrog pastira, koji svojim djelima potvrđuje ono što druge poučava, Milićević je u svojoj župi djelotvorno provodio kršćansku dobrotvornost prema svojim župljanima u potrebi. "*Tuđa ga je suza dirala u srce*", kako pjeva svećenik S. Gregorčič. Bio je dobrotvor malog puka, a to se moglo zapaziti već u prigodi njegova ustoličenja za stalnog župnika, kad se svaka siromašna obitelj u mjestu pogostila njegovim darom.⁶⁴

Već u prvome mjesecu svojega službovanja u Nerežišćima, od mjesne je općine za vlastitu porabu molio popis: 1) "*siromaha, kojima je prijeka potreba prositi, te ne mogu svojim trudom zaslužiti si hranu*"; 2) "*onih siromašnih obitelji, koje uz svu potrebu srame se javno prositi.*" U odgovoru na tu njegovu molbu pod 1) se navodi da je tada u mjestu od 1985 stanovnika bilo 15 takvih siromaha, a pod 2) 3 takve obitelji.⁶⁵

U njegovu uredovanju višekratno nahodimo spise koji bjelodano potvrđuju njegovu izrazito karitativnu usmjerenost. Pojedininim je župljanima udijelio svjedodžbe kojima ih je preporučavao zbog njihova nepovoljnog materijalnog stanja.⁶⁶ Primjerice jednoj župljanki: "*Nalazi se u najnepovoljnijem materijalnom stanju te je baš siromašna.*" Ili drugoj: "*Potvrđuje se da je stanje prositeljice milosrđa i uvažanja vrijedno.*" Jednoga pak župljanina preporučuje s opaskom: "*Prositelj je siromah puki i potreban milostinje.*"

Određene je mještane preporučio splitskoj Javnoj dobrotvornosti da budu primljeni u ubožnicu.⁶⁷ Tako moli da jednu župljanku "*primi u siromašku kuću*" (odgovoreno niječno "*jer je premašila dobu*"), a za jednog se župljanina konkretno navodi da bi bio primljen u "*siromašku kuću Martinis Marchi*".

Da je Milićević svojom domišljatom ljubavi bio uvijek spreman priteći u pomoć ljudskoj bijedi, govori i ovaj slučaj iz njegovih sačuvanih spisa. Milićevićem posredovanjem Nerežišćanin dr. med.

⁶⁴ Kao u bilj. 20.

⁶⁵ Kao u bilj. 2.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

Krsto Krstulović⁶⁸ molio je od Ordinarijata dopuštenje mrsiti se preko cijele godine, jer da mu posna jela škode zdravlju. Preporučujući tu liječnikovu molbu, Milićević dodaje: "*Prosi rečeni otpust podvrgavajući se zamjeni u molitvi ili u milostinji.*" Molbi mu je bilo udovoljeno s napomenom neka župnik odredi iznos milostinje. Milićević je odredio da molitelj svaki put, kad se bude služio tim oprostom, udijeli jednom siromahu milostinju od 10 novčića.

Nakon što je Nerežišća 29. kolovoza 1896. g. bio pogodio povodanj (prolom oblaka), općinsko mu je upraviteljstvo pismeno zahvalilo "*za pohvalno sudjelovanje zauzetog se pri teškoj nesreći koja je zadesila ovo bijedno pučanstvo*".⁶⁹ Budući da je biskup ordinarij i naslovni nadbiskup Fulgencije Čarev na ime pripomoći oštećenima od povodnja preko Milićevića bio poslao općini iznos od 100 forinti, Milićević je nesumnjivo takvim postupkom bio potaknut da Ordinarijatu pošalje dopis⁷⁰ u kojemu je napisao i ovo: "*Da li bi bilo moguće, pišući bi se obratio na sv. Oca, da i Njegova Svetost doskoči u pomoć ovom nesretnom pučanstvu (oskudica i glad zavladała je ove godine u ovoj nesretnoj varoši), kao što je doskočilo i Njegovo Veličanstvo*"⁷¹ te prosi u toga preč. Ordinarijata da li bi bilo shodno i umjesno da to učini i kojim putem."

Zahvaljujući Predsjedništvu bratovštine presv. Sakramenta nerežiške župne crkve što je u povodu njegova ustoličenja za stalnog župnika doznačilo 50 forinti na korist mjesne Javne dobrotvornosti, ističe da ga se njegov postupak najugodnije dojmio: "*To ugledno*

⁶⁸ Rođen u Nerežišćima 1872. g. Na osnivačkoj skupštini Udruženja Bračana u Splitu 20. lipnja 1937. g. izabran je u upravni i u izvršni odbor. D. JURONIĆ, Udruženje Bračana, u: *BZ* 19, Supetar 1997, 43-44. Godine 1940. izabran je za potpredsjednika toga društva, a iste je godine kao specijalist za dječje bolesti uvršten u popis liječnika Bračana u Splitu. *BZ* 1, Split 1940, 129, 143. Navodno je nakon Drugoga svjetskog rata umro u Italiji. - Krstin otac Ante (1836. - 1908.) također je bio doktor medicine, kao i Krstina kći Vinka, rođena u Nerežišćima 1898. g., a udana Lazarević u Beču 1926. g. Krstina sestra Romilda bila je žena uglednoga splitskog liječnika i političara dr. Jakše Račića, koji je s ostalom petoricom liječnika uzalud pokušavao spasiti od prerane smrti dr. don Antu Milićevića (usp. pogl. 1. ove studije).

⁶⁹ Kao u bilj. 2.

⁷⁰ U Milićevićevu uredovanju nigdje nije ubilježen odgovor Ordinarijata na ovaj njegov dopis.

⁷¹ U prigodi spomenutog povodnja, Franjo Josip I. bio je darovao u korist nerežiških siromaha 3300 forinti. A. JUTRONIĆ (11), 89 (215). - Da bismo donekle mogli predočiti kolika je to bila svota, naglasimo da je gradnju župne kuće u Gdinju na Hvaru (kamena katnica, najsolidnije građena župna kuća na otoku Hvaru!) 1899. g. poduzetnik bio zakupio za svotu od 8444 forinti. J. FRANULIĆ, Don Andrija Perić (1843.-1918.) kao župnik Gdinja (1888.-1903.), u: *SB* 28 (1998) 3, 154.

Predsjedništvo pokazalo je ovim, da dobro pojmi duh Crkve, kojoj su siromasi uvijek bili najprešnija briga."

4.2. U širim razmjerima

Milićević je bio pun suosjećanja za ljude u potrebi ne samo u župi svojega službovanja Nerežišćima, nego je u župnom arhivu potvrđen slučaj kad je to učinio sa stanovnicima bračkoga naselja Bobovišća. Mjerodavnom policijskom nadležstvu poslao je, sa svojom preporukom, "*usmeni zapisnik nekoliko kmetova iz Bobovišća, gdje mole oprost što su otrgali nadarbeničke zemlje bez dozvole*". Nadarbenik je bio Milićević, jer su se posjedi nerežiške župne nadarbine prostirali sve do mora na zapadnoj strani Brača, uključujući i Bobovišća, gdje su težaci bez župnikove dozvole bili obavili berbu grožđa u vinogradima Milićevićeve nadarbine.⁷²

U širim je razmjerima bilo veoma odjeknulo njegovo zauzimanje protiv obnove, za dalmatinsko vinogradarstvo pogubne, vinske klauzule u ugovoru, sklopljenom 1891. g. između Italije i Austrije. Do tada su se bračka vina izvozila i u Francusku, a tim su ugovorom bile dane najpovoljnije mogućnosti Italiji za izvoz vina u austrijske zemlje. Tako je vinogradarstvo na Braču, kao i drugdje po Dalmaciji, bilo počelo propadati. Smrtni mu je udarac bila zadala i žiloždera koja je pustošila vinograde od 1894. g.⁷³

Na poticaj Vinarske udružbe bilo je 12. veljače 1900. g. na skupštini u Splitu zaključeno da se u svakoj dalmatinskoj općini prirede javne pučke skupštine kako bi se, ako je moguće, izbjeglo ponovno uvrštenje zlokobne vinske klauzule u novi trgovačko-pomorski ugovor s Italijom. Na području je nerežiške općine upravo Milićević u djelo proveo taj zaključak te u svrhu održavanja javne skupštine prethodno pribavio potrebno policijsko odobrenje. Pozivajući mjesno općinsko upraviteljstvo da pribiva skupštini te potakne pučanstvo da joj pristupi, zaključuje: "*Samo solidarnost svih općina u Dalmaciji može u ovom poslu što pomoći, a eto mi ćemo dati dobar izgled.*"

⁷² A. JURONIĆ, *Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU 34, Zagreb 1950, 15; usp. bilj. 25.

⁷³ Kao u bilj. 1; J. MILIĆEVIĆ, *Narodni život i običaji na otoku Braču*, u: BZ 11, Supetar-Zagreb 1975, 400.

U nedjelju, 20. svibnja 1900. g., s početkom u 18 sati ispred nerežiške župne crkve, u nazočnosti od preko 500 sudionika, bila je održana javna pučka skupština protiv obnavljanja vinske klauzule pod Milićevićim predsjedanjem. On je na skupštini nastupio kao glavni govornik: *"Sočnim narodnim jezikom, pribranom formom i jezgrovito, istakao je pred mnogobrojnim sakupljenim narodom svake ruke, sve glavnije stvari o klauzuli, po njoj nanešene štete i kobne posljedice: rastumačio što se ima da radi, a da se više ne obnovi. Narod je pažljivo slušao razboritu njegovu riječ i odobravao mu."*⁷⁴

Na skupštini je jednoglasno i u potpunom redu bila prihvaćena ova rezolucija: *"S obzirom na teške i ubitačne posljedice, koje su u ekonomskom pogledu nastale za kraljevinu Dalmaciju uporabom vinske klauzule, sadržane u trgovačkom i pomorskom ugovoru, sklopljenom između Austro-Ugarske Monarhije i Italije, pučka skupština naročito sazvana te održana u Nerežišću, danas na 20. svibnja 1900. izrazuje želju da Visoka vlada pri sklapanju ugovora sa spomenutom kraljevinom ne bi ponovila vinsku klauzulu."*⁷⁵

Milićević je predlagao nacrt za uređenje kolonata u Dalmaciji. U takvom, naime, obliku gospodarstva težaci većinom nisu imali vlastita zemljišta, nego su obrađivali zemlju posjednika: općine, crkve ili pojedinaca. Zemlja se uzimala u zakup pod ugovorom kojim bi se utanačilo koliko će od uroda pripasti težaku a koliko gospodaru. Takva je praksa stoljećima vladala u Dalmaciji, ali nije bila zakonski regulirana.⁷⁶

Austrijski građanski zakonik nije ni mogao govoriti o ustanovi kolonata, jer je nastao prije nego je Austriji pripojena Dalmacija, gdje je kolonat bio opća pojava. Da bi se to pitanje uredilo, vrhovni je austrijski sud 1900. g. odredio da se kolonat u Dalmaciji smatra posebnom ustanovom. Prigodom uknjižbe crkvenih posjeda, tj. prava vlasnosti i uživanja služnosti, nastao je spor između Milićevića i nerežiške općine, jer je sudac presudio da zemlju treba smatrati vječnim kolonatom.⁷⁷

⁷⁴ *Smotra Dalmatinska* (Zadar), 13 (1900) 42 (26. V. 1900.); A. JUTRONIĆ (11), 137 (50).

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Kao u bilj. 1.

⁷⁷ Isto; Kao u bilj 22.

To je značilo da se težaku ne može oduzeti crkvena zemlja koja mu je bila dana na obrađivanje. Milićević je pak zastupao da se oduzme zemlja onome koji je ne obrađuje. Iako je takav njegov stav mogao izgledati prividno upravljen protiv težaka, on je zapravo radio njima u prilog. Svoj teoretski stav zacijelo ne bi bio proveo u djelo, nego ih je htio potaknuti na obrađivanje zemlje, iz čega bi slijedila korist za težake i vlasnike zemljišta.⁷⁸

5. Zaključne misli

U povodu Milićevićeve smrti građanski se tisak o njemu izražavao veoma pohvalno. Tako se u zadarskoj *Smotri Dalmatinskoj* čita: "*Pokojnik je bio čovjek vanredno darovit; bavio se osobito s ekonomskim pitanjima naše zemlje, a pisao je mnogo i u našim političkim listovima.*"⁷⁹

Također zadarski *Narodni list* među ostalim piše: "*Slovio je kao učenjak i požrtvovan rodoljub. Osobitim je marom pratio ekonomska pitanja. U svoje doba pobudiše vanrednu pažnju (njegovi) članci. (...) U političkim dnevnicima objelodanio je više članaka gospodarske naravi. (...) Živo je sudjelovao i u političkom životu Dalmacije, te se je nalazio u prvim redovima mlade pravaške stranke od njezina postanka. Možemo reći, da nije bilo skupštine stranke, kojoj on nije prisustvovao, uvijek spreman, da svoju riječ založi za dobro otačbine i naroda.*"⁸⁰

I talijanaški zadarski list *Il Dalmata*, koji je zbog Milićevićeve rodoljublja svojedobno prema njemu iskazivao nesnošljivost,⁸¹ u povodu njegove smrti pisao je o njemu povoljno: "*Svećenik ćudoredan i milosrdan, (...) svršio je svoje dane, ostavljajući ne male tragove svoje djelatnosti. Suradivao je u nekim časopisima, prikazujući se pristašom kršćansko-socijalnog pokreta. Boreći se protiv iseljavanja, tražio je da se narod uputi na rad u vlastitoj domovini (u Slavoniju, op. J. F.). Također je imao nacrt o uređenju kolonata.*"⁸²

⁷⁸ Kao u bilj. 1. i 2; usmeno priopćenje don Dinka Jerkovića (vidi bilj. 24, 31. i 36.).

⁷⁹ *Smotra Dalmatinska* (Zadar), 16 (1903) 62 (5. VIII. 1903.); A. JUTRONIĆ (11), 143 (148).

⁸⁰ *Narodni list* (Zadar), 42 (1903) 62 (5. VIII. 1903.); A. JUTRONIĆ (11), 64 (670).

⁸¹ Kao u bilj. 11.

⁸² Kao u bilj. 77.

Milićević je bio obdaren natprosječnim intelektualnim sposobnostima. Kad je nadvojvoda Rudolf Habsburgovac pohodio splitsku gimnaziju, Milićević mu je bio predstavljen kao najuzorniji učenik.⁸³ Sve ispite tijekom bogoslovnog studija položio je s najboljom mogućom ocjenom (*Prima eminenter*).⁸⁴ Kao doktorand na Bečkom sveučilištu bio je pitomac zavoda Augustineum. Kroz taj je zavod prošlo oko 130 Hrvata (među njima Strossmayer, Bauer, Dobrila, Rački...). U zavod su se, kao carski stipendisti, primali samo najbolji studenti-svećenici, odlikaši, koji su poslije zauzeli važna mjesta u crkvenom životu svoje domovine.⁸⁵

Dok je službovao u Nerežišćima, Milićeviću su bile povjeravane posebne zadaće. Tako je novoimenovanoga hvarskog biskupa dr. Jordana Zaninovića, OP, pratio k nunciju u Beč, izbivajući iz župe mjesec dana. Toliko je bio odsutan kad je kao biskupov delegat bio poslan u Goricu onamošnjem kardinalu-nadbiskupu, kao trećoj instanciji crkvenog suda, u predmetu razgraničenja bračkih župa Ložišća i Bobovišća. Biskup bi ga također bio delegirao da uređuje i izvijesti o pojedinim situacijama, nastalim u određenim bračkim župama (primjerice: revizija crkvenih računa u Dolu, izgladivanje sukoba pojedinih župljana sa župnikom u Mircima, gradnja škole u režiji bratovštine u Dračevici).⁸⁶

⁸³ Kao u bilj. 79.

⁸⁴ Kao u bilj. 9.

⁸⁵ Austrijsko-hrvatsko društvo, u: *Glasnik HDZ-a*, 1 (1990) 33, 2 (14. XII. 1990.); *MI* 15 (1991) 1-2, 10.

⁸⁶ U vrijeme Milićevićeve aktivne službe u Hvarskoj je biskupiji bilo daleko starijih (Milićević je zapravo bio među najmlađima) svećenika, kojima se točno znao naslov njihove službe, način oslovljavanja, insignije, povlastice i sl. Iz onodobnih dijecezanskih šematizama - za austrijske vladavine tiskanih gotovo svake godine - izlazi da je biskupija, osim na dekanate, bila podijeljena i na vicedekanate. Ti dekani i vicedekani uglavnom su bili počasni kanonici. Uza sve to, nijednome se od takvih starijih i na bilo koji način odlikovanih svećenika nisu povjeravale posebne zadaće unutar biskupije i izvan nje, nego upravo Milićeviću.

Nadbiskup-biskup Carev veoma je cijenio Milićevića, već kao mladomisnika izabrao ga je za svojega tajnika, a nakon dvije godine dao mu je privolu za studij u Beču. Kao pak nerežiškog župnika ordinarij Carev zaduživao ga je svime što je u studiji navedeno, osim što ga je novoimenovani hvarski biskup dr. Jordan Zaninović, OP, nepunih deset mjeseci prije Milićevićeve smrti, uzeo za pratioca putujući k nunciju u Beč. Znakovito je kako je biskup Zaninović, prije nego je uopće došao u Hvar, od svih dijecezanskih svećenika u navedenu svrhu izabrao upravo doktora teologije Milićevića, kakav je i sam bio (*Similis simili gaudet!*), a ne nijednoga monsignora, rezidencijalnog ili počasnog kanonika, dekana ili vicedekana, ili uopće kojega starijeg ili odlikovanog svećenika. Milićević se, naime, već kao mlad svećenik osobno afirmirao svojim radom i sposobnostima, a nije očekivao da ga afirmiraju nadređeni (*captatio benevolentiae*).

Što se tiče njegovih pisanih radova s ekonomsko-socijalnom tematikom, obrađivao je aktualnu problematiku, čime nedvojbeno pokazuje da je proživljavao povijesni trenutak kalvarije svoga naroda. Jedna od mnogih svijetlih točaka u njegovu životu i radu jest visoko razvijena nacionalna svijest. Već kao 21-godišnji bogoslov u potalijančenom Zadru zastupa sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i svoj stav javno očituje. Radi toga (uključujući i slanje brzojavne čestitke za rođendan dr. Anti Starčeviću u Zagreb) bio je otpušten iz zadarskog sjemeništa pa je bogoslovni studij dovršio u Gorici.⁸⁷

U potkrepu iznesenoga vrijedi navesti što je dr. don Baldo Botta, profesor dogmatike na splitskoj Teologiji prije Drugoga svjetskog rata, znao govoriti svojim studentima: "*Monsignorate, kanonikate, dekanate etc. dijele biskupi svojim miljenicima, a ja sam se za svoj doktorat mučio!*" *Sapienti sat!*

Uostalom, najznamenitiji član svećeničkog roda Milićevića, doktor astronomije, fizike i kemije, don Nikola Milićević (+ 1963.), u svjetskim razmjerima uopće najpoznatiji svećenik više od 850 godina stare Hvarske biskupije, afirmirao se izvan i najmanjega naseljenog mjesta u biskupiji, štoviše u šumi - u Pustinji Blaca (usp. bilj. 6.).

Ugledan svećenik Hvarske biskupije i priznati znanstvenik dr. don Ivan Ostojić (1893.-1980.), zapitan je li monsignor, odgovarao bi da on nije *mons ignor(antiae)*, a na pitanje je li kanonik, odgovor bi glasio da je nemoguće biti *ka-no-niko*, tj. kao ono nitko! Inače je dr. Ostojić "*nekom prirođenom lakoćom, aristokratskim držanjem i laganim humorom, spajao u sebi otmjenost i dostojanstvo s uslužnošću i pristupačnošću*". D. ŠIMUNDŽA, In memoriam - U spomen dra Ivana Ostojića, u: CUS 15 (1980) 4, 395. O dr. Ostojiću još ovo: "*Hvarski biskup Pušić pribavio mu je od Svete stolice naslov monsignora, što nije mogao odbiti, ali je izjavio: 'Primiti ga protivilo bi se svim mojim načelima.'* Zamolio je da se dekret stavi u arhiv hvarske biskupije i o njemu ne govori. Talijani bi rekli: '*Caso più unico che raro*'." M. KIRIGIN, Uspomene na don Ivana Ostojića, u: CUS 28 (1993) 3, 343.

⁸⁷ Kao u bilj. 1. - Milićevićev istup s rodoljubnih pozicija u Zadru se smatrao tolikim prekršajem da je uprava sjemeništa prigodom njegova otpuštanja preporučila hvarskom biskupu neka ubuduće pazi na političko raspoloženje klerika koji dolaze u zadarsku bogosloviju. BAH (10), god. 1888. br. 1148.

S obzirom na Milićevićeve znanstveno-povijesne rasprave, konkretno polemiku s dr. fra Ivanom Markovićem u svezi s I. dijelom njegova djela *Slaveni i pape* (usp. pogl. 3.2.1.), istaknimo da se tu natjecala vještina Milićevićeva pera s dubinom znanja. Zadivljuje odvažnost i solidna intelektualna sprema 30-godišnjeg Milićevića, koji - bez straha da će se opovrgnuti njegovi navodi - suvereno polemizira s uglednim i plodnim povjesničarom o. Markovićem. Drugi dio njegova djela nije ocijenio, premda je bio najavio da će to učiniti ako mu dopusti vrijeme.

Milićevićev spisateljski opus u šest posljednjih godina njegova života (1897.-1903.), koji se sastoji od 11 bibliografskih jedinica (usp. pogl. 3.), kad bi se objavio zajedno u jednom svesku, obuhvatio bi knjigu od oko 200 stranica uobičajenoga knjiškog formata A-8.

Svojom zapaženom karitativnom djelatnošću Milićević se potvrdio kao potpun svećenik koji drugima prednjači vlastitim primjerom. Mali puk neprevarljivo je osjećao da će u njemu naći svojega dobrotvora, zaštitnika i branitelja. Duboko usvojeni stavovi o pomoći i zaštiti ljudima u nevolji, poticali su ga da djelotvorno iskazuje čovjekoljublje, razumijevanje i suosjećanje prema potrebnima.

Sudeći po započetom radu na mnogim područjima, Milićević bi nesumnjivo bio opravdao nade koje su se u njega utemeljeno polagale, ali ga je prerana smrt pretekla u ostvarivanju svih njegovih planova. Uza sve to dokazao se kao zauzet dušobrižnik, vrhunski intelektualac, svestrano izobražen, zapažen znanstvenik, odan rodoljub, plodan pisac, neumoran dobrotvor i uvažen društveno-gospodarski djelatnik.

Primjenjujući na njegov slučaj izričaj s nadgrobnog natpisa sv. Alojzija Gonzage (1568.-1591.) *In brevi explevit tempora multa* (U kratkom vremenu ispunio je mnoga vremena), može se zaključiti da je u svojem kratkom životnom vijeku doista uspješno ostvario ono za što bi inače trebalo imati na raspolaganju neusporedivo dužu životnu dob.⁸⁸

- ⁸⁸ Dr. don Ante Milićević 11. je svećenik Hvarske biskupije kojega je pisac pojedinačno obradio. Preostalih 10 svećenika iste biskupije bit će navedno kronološkim redom, uz naznaku časopisa u kojima su objavljeni radovi o njima:
- 1) i 2) braća dr. JERONIM (1709.-1762.) i dr. FRANE (1724.-1788.) BONAČIĆ, u: *CUS* 10 (1975) 3, 282-284; *Marija* 25 (1987) 12, 390-392; *SB* 29 (1989) 1/2, 116-130; *BC* 17 (1995) 2, 23-24.
 - 3) ANDRIJA PERIĆ (1843.-1918.), u: *SB* 28 (1988) 3, 241-264; *GK* 27 (1988) 49, 10; *Makarsko primorje* 2 (1996) 15, 16.
 - 4) PETAR RUDAN (1887.-1975.), u: *GK* 24 (1985) 17, 10; *Marija* 23 (1985) 4, 147-148; 25 (1987) 6, 228-229; *SB* 36 (1996) 3, 205-246; *Glasnik sv. Josipa* 14 (1997) 1, 6-7.
 - 5) JAKOV LUŠIĆ (1893.-1985.), u: *SB* 26 (1986) 2, 182-185; *Marija* 24 (1986) 5, 188-189; *BC* 17 (1995) 1, 13-14; *Narod* 1 (1995) 4, 18; knjiga od 296 str. *Uspravan na svakome vjetru*, Makarska 1996; *Marija* 38 (2000) 5, 188-189.
 - 6) IVAN BABAROVIĆ (1896.-1980.), u: *Službeni vjesnik Hvarske biskupije* 4-5/1980, 90-92; *GK* 19 (1980) 21, 13; 24 (1985) 50, 9; *Marija* 24 (1986) 6, 214-215; *SB* 29 (1989) 4, 327-341; 30 (1990) 2, 169-179; *Narod* 2 (1996) 32, 8; *Marija* 38 (2000) 11, 336-337.
 - 7) MARIJAN KNEŽEVIĆ (1904.-1943.), u: *Narod* 4 (1998) 58-59, 28; *Marija* 37 (1999) 4, 148-149.
 - 8) NIKO BOGDANIĆ (1912.-1945.), u: *SB* 40 (2000) 1, 99-112; *Narod* 6 (2000) 80, 6.
 - 9) DRAGO LOVRIĆ (1918.-1979.), u: *SB* 30 (1990) 3, 261-288; *Marija* 37 (1999) 11, 348-349.
 - 10) IVO LOZIĆ (1935.-1990.), u: *SB* 31 (1991) 3, 229-280; 32 (1992) 1, 43-59; 33 (1993) 2, 169-178; *GK* 31 (1992) 2, 14; *Narod* 1 (1995) 8-9, 26; u knjizi *Skrajnje pogubna zabluda*, Makarska 1994, 93-102.
- Stotinu svećenika iz piscu zavičajnih Nerežišća na Braču, ondje rođenih od 1400. g. do danas, obradio je u: *Sveta Mare* 4 (1981) 3, 6-8; *SB* 31 (1991) 1, 65-84; u knjizi *Školstvo u Nerežišćima na Braču*, Nerežišća 1998, 89-107.
 - Ubijene (6) i progonjene (6) svećenike Hvarske biskupije u Drugome svjetskom ratu obradio je u: *SB* 32 (1992) 4, 263-274; u knjizi *Skrajnje pogubna zabluda...*, 34-45.

Riassunto

DOTT. DON ANTE MILIĆEVIĆ (1867-1903)

Josip Franulić

L'autore di questa rappresentazione fin'adesso due volte pubblicò i brevi articoli sul sacerdote della diocesi di Hvar (Lesina) in Croazia, il dottore di teologia don Ante Milićević: sul centodecimo e centotrentesimo anniversario della sua nascita.

Adesso di lui per la terza volta esauriente scrive un saggio in occasione del centocinquesimo anniversario della sua nomina per il parroco della parrocchia di Nerežišća (Neresi) sull'isola di Brač (Brazza).

In questo lavoro l'autore in primo luogo presenta la biografia del dott. don Ante Milićević. Poi lo presenta come un curatore d'anime (specialmente come un liturgo e catechista), l'autore (degli articoli con una problematica attuale e sociale-economica ed anche quelli della tematica storica-culturale) ed il benefattore (nella parrocchia durante il suo servizio pastorale ed anche nelle dimensioni più larghe).

Giudicando per lavoro che iniziò sui diversi campi, di certo avrebbe giustificato le speranze che si fondevano in lui, ma la morte precoce lo superò in realizzazione dei tutti suoi progetti.